

NYILATKOZAT

Alulírott GOLDSCHMIDT BENCE büntetőjogi felelősségem tudatában nyilatkozom, hogy a szakdolgozatomban foglalt tények és adatok a valóságnak megfelelnek, és az abban leírtak a saját, önálló munkám eredményei.

A szakdolgozatban felhasznált adatokat a szerzői jogvédelem figyelembevételével alkalmaztam.

Ezen szakdolgozat semmilyen része nem került felhasználásra korábban oktatási intézmény más képzésén diplomaszerzés során.

Tudomásul veszem, hogy a szakdolgozatomat az intézmény plágiumellenőrzésnek veti alá.

Budapest, 2022. év 11. hónap 28. nap

Goldschmidt Bence

hallgató aláírása

SZAKDOLGOZAT

Goldschmidt Bence

2022

BUDAPESTI GAZDASÁGI EGYETEM
KÜLKERESKEDELMI KAR
NEMZETKÖZI TANULMÁNYOK SZAK
nappali munkarend

AZ 1929-1933-AS VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSAI
KOMPARATÍV JELLEGGEL VIZSGÁLVA
A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI ORSZÁGOKBAN

Készítette: Goldschmidt Bence

Belső konzulens: Dr. habil. Domonkos Endre Ferenc

Budapest, 2022

Tartalomjegyzék

Táblázatjegyzék.....	4
Ábrajegyzék.....	5
Bevezetés	6
1. A gazdasági világválság kialakulása.....	8
1.1. A new york-i tőzsde összeomlása.....	8
1.2. Protekcionista intézkedések.....	11
1.3. Németország helyzete	11
1.4. New Deal.....	13
2. A gazdasági helyzet a közép-és kelet európai országokban 1929-1933 között.....	16
2.1. Nemzetközi egyezmények, túltermelési válság.....	16
2.2 A válság három fő területe	17
3. Az agrárválság és hatásai a közép- és kelet-európai országokban	20
3.1 A mezőgazdaság helyzete a térség országaiban lokális, illetve globális tekintetben	20
4. Az ipari válság és hatásai a közép- és kelet-európai országokban.....	28
4.1. A régió agrárországainak helyzete.....	28
4.2. A térség ipari országainak helyzete	30
4.3. Németország ipara	33
5. A pénzügyi és hitelválság a közép és kelet-európai országokban vizsgálva.....	35
5.1. Creditanstalt, Danat bank válsága.....	35
5.3. A térség országai.....	37
6. A válságkezelés és tapasztalatai a közép-és kelet-európai országokban	38
6.1. Protekcionista gazdaságpolitikák megerősödése	38
6.2 Keynes elmélet.....	40
6.3. Adósvédelmi intézkedések	42
Konklúzió	43
Irodalomjegyzék.....	45

Táblázatjegyzék

1. táblázat: Az Amerikai gazdasági válság néhány mutatója.....	11
2. táblázat: Munkanélküliség a világválság hatására 1932-ben.....	13
3. táblázat: Az Egyesült Államok gazdasági mutatói (1929-1935).....	14
4. táblázat: Az ipari termelés 1933-ban az 1929.évi termeléshez képest.....	15
5. táblázat: A vámtarifák változása az egyes országokban	15
6. táblázat: A mezőgazdasági és ipari termékek árszintje Magyarországon 1924-1938 (1913=100%).....	18
7. táblázat: Az élelmiszeripar főbb mutatói Magyarországon (%-ban megadva)	22
8. táblázat: Az agráröllő szétnyílása, azaz az ipari és a mezőgazdasági árak különbségének a mezőgazdaság rovására történő szétnyílása az első világháborút követő időszakban.....	24
9. táblázat: A hét fő mezőgazdasági termény átlagos hozama az 1930-as évek második felében az Európai átlaghoz mérve %-ban	26
10. táblázat: Az ipari termelés mutatója 1913 és 1938 között.....	28
11. táblázat: Az ipari termelés 1933-ban az 1929. évi termeléshez képest (%)	29
12. táblázat: A gyáripar termelése Magyarországon 1931-1934 között időszakban.....	30
13. táblázat: Az export értéke a válság időszakában a közép-európai térség országaiban	32
14. táblázat: A nehézipari termelés főbb mutatói (%).....	33
15. táblázat: A munkanélküliségi ráta Németországban 1930-1933 között.....	34
16. táblázat: Csődöt jelentett vállaltok száma Németországban, valamint Lengyelországban.....	34
17. táblázat: Németországba irányuló kivitel, illetve behozatal az összbehozatal százalékában	36

Ábrajegyzék

1. ábra A Dawes-terv.....	8
2. ábra Háború és forradalmak	10
3. ábra: A munkanélküliség alakulása a világválság hatására.....	12
4. ábra Az ipari termelés a válság idején	31
5. ábra Keynes elmélet	41

Bevezetés

Szakedolgozatomban a 20. század legmélyebb gazdasági válságáról írok. Azért erre a témára esett a választásom, mert ebből a témakörből több olyan relevanciát is levonhatunk Közép-és Kelet-Európa számára, amelyek segítségül lehetnek, hogy ne kövessük el ugyan azokat a hibákat újból. A kérdéskör megalapozására a gazdasági világválság epicentrumát, azaz az Amerikai Egyesült Államokat vizsgáltam, azon belül New Yorkot, ahonnan kiindult a válság. Megjegyzendő az is, hogy az első világháború után többek között bekövetkezett gazdasági recesszió Európában és ezt a keletkezett problémát sajnos csak hitelekkel lehetett orvosolni. A térség államait különösen érzékenyen érintette ez a historikus tragédia, hiszen a nemzetgazdaságok összeomlottak. 1928-tól értékesítési válság kezdődött, nagy múltú bankok mentek csődbe, több százezren váltak munkanélkülivé, gyárakat zártak be, a vállalkozások is nagy károkat szenvedtek, túltermelési válság jelentkezett az országokban, a pénz elértéktelenedett, így a polgárok a felhalmozott termékeket képtelenek voltak megvásárolni. A világpiacon pedig megjelentek mezőgazdasági, valamint külgazdasági problémák. A szakedolgozatomat három fejezetre osztottam. Elsőként tanulmányoztam az agrárválság következményeit a közép-és kelet-európai országokban. A második részben az ipari válsággal foglalkoztam. Végül, de nem utolsó sorban kiemelt figyelemmel kísértem végig az alapeszmében releváns nemzetek gazdaságára gyakorolt hatását a pénzügyi, és hitelválságnak. Szakedolgozatomban terjedelmi korlátok miatt nem kívánok foglalkozni az egyes kelet-közép-európai országok kül-és belpolitikájával. Hipotézisem arra épül, hogy az 1929-1933-as világgazdasági válság milyen hatással volt a közép-és kelet európai országokra. Kutatásom során az alábbi kérdésekre keresem a választ:

1. Melyek az 1929-1933-as gazdasági válság napjainkra vonatkozó relevanciái?
2. Miért érintette érzékenyen a világgazdasági válság Közép-és Kelet-Európa országait?
3. Melyek voltak az agrárválság következményei Közép-és Kelet-Európában?
4. Mik voltak az ipari válság következményei?
5. Melyek voltak a pénzügyi válság hatásai?
6. Melyek voltak a gazdasági válságkezelés eredményei?

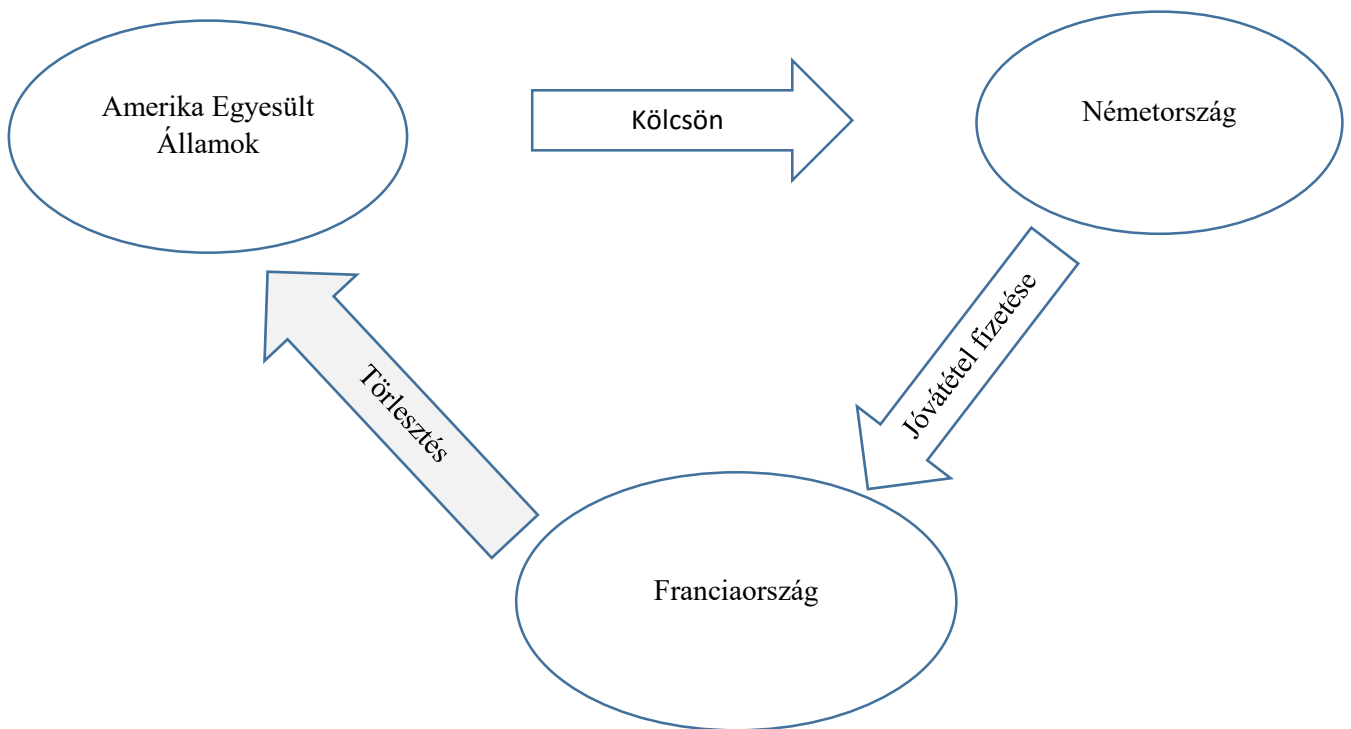
Célom dolgozatomban, annak elemzése, hogy a világgazdasági válság milyen hatást gyakorolt Közép-Kelet-Európa országainak nemzetgazdaságára. Továbbá, hogy milyen fontosabb tanulságokkal szolgál a mostani időszakra vonatkozóan.

1. A gazdasági világválság kialakulása

1.1. A new york-i tőzsde összeomlása

Az első világháború lezárása után az Amerika Egyesült Államokban a gazdaság erősödése nem lassult le. 1924-ben, amikor a Dawes-tervet megalkották Európa is esélyt kapott a gazdasági felzárkózásra. A Dawes-terv részeként tőkével, valamint kölcsönrel támogatták a német gazdaságot.¹

1. ábra A Dawes-terv

Forrás: https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

Ebben az időszakban nagy volt a befektetési kedv, aminek hatására a vállalatok részvényeket bocsátottak ki. Azt gondolták, hogy a vállalatok óriási nyereségeket termelnek, nagy osztalékot fizetnek és ezáltal a részvények ára is emelkedni fog. Ennek okán óriási tömegek fektették be a pénzüket különböző részvényekbe. Erre a folyamatra erősített rá az is, hogy a bővülő kereslet

¹ https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

emelte a részvények árát, ami még jobban ösztönözte az embereket a befektetésre.² Amerikában spekulációs konjunktúra jött létre, 1928-1929 között érte el tetőpontját. Európában megnövekedett az élelmiszer, valamint a hadianyag iránti kereslet, az európai gazdaság szétesése, valamint a háború miatti kimerülése miatt nagy mezőgazdasági, valamint ipari exportpiacot hozott létre a tengerentúli országok számára. Az igények kielégítésre bővítették a termelőegységeket. Ezeknek a nagy beruházásoknak köszönhetően nőttek a munkalehetőségek, az emelkedő bérek a belső felvevő piacot növelték, ami magával hozta az új beruházásokat.³ A New York-i tőzsdén 1928-1929 közötti időszakban a részvények ára megduplázódott. A probléma ott kezdődött, hogy a fogyasztás nem növekedett a befektetésekkel egyenlő ütemben. Az első világháború alatt a háború következtében eltűnő európai termékek pótlását a gyarmatok saját iparuk fejlesztésével pótolták, ezáltal kevesebb Amerikai Egyesült Államokból importált termékre voltak rászorulva a háború után, így nehezebb volt az USA-nak értékesíteni termékeit. A vállalatok profitja elmaradt, az osztalékhiány következményeként pedig a részvények iránti érdeklődés csökkent. Ez azt eredményezte, hogy a részvények ára csökkenni kezdett, ami kiváltotta azt a folyamatot, hogy sokan megakartak szabadulni befektetéseiktől. A végzetes nap 1929. október 29-én következett be, amikor a New York-i tőzsde összeomlott. Ezt „fekete keddnek” is szokták nevezni. Az árfolyamok 40%-ot estek, óriási volt a pánik, sokan attól féltek, hogy a részvényárak zuhanása csődbe viszi a bankokat is, annak okán, hogy a bankok a betéttel rendelkezők pénzének egy részét részvényekbe investálták. A következő hatalmas gond a bankpánik volt, a betéttel rendelkezők nagy része hozzáakart jutni a megtakarításaihoz. A bankok képtelenek voltak kifizetni egyszerre a kért összegeket, továbbá a részvényárak teljes összeomlása miatt a befektetések nagy hányada értékét veszítette. Több ezer bank szűnt meg, mivel fizetéképtelenné váltak.⁴ Az Amerikai Egyesült Államok gazdaságában nagymértékű visszaesés volt megfigyelhető. A válság a városi ipari munkásságot kiemelten sújtotta. Ez a társadalmi réteg korábban jó életszínvonalén élt, autóval rendelkezett. Amerikában 1929-ben 4,5 lakosra egy autó jutott, ezzel szemben Magyarországon ez az adat 424 fő volt. A farmeroknak is gazdasági visszaeséssel kellett szembenéznie, közel 30 millió embert érintett a válság. Sokan nem tudták a járadékokat fizetni, farmerfelkelések alakultak. A kieső bevételeket

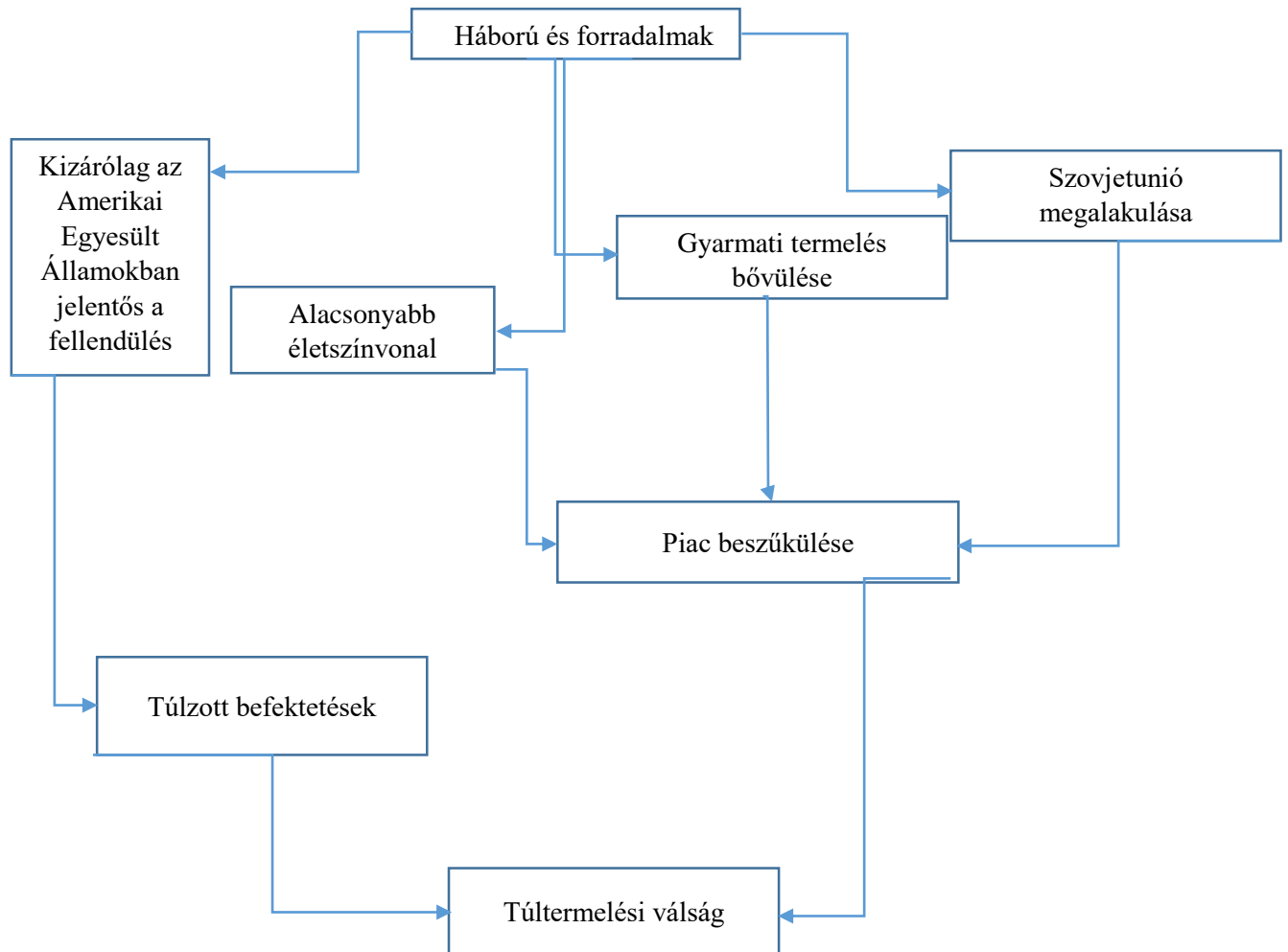
² https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

³ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 12.

⁴ https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

többlettermeléssel próbálták meg ellensúlyozni, 1928-1930 közti időszakban a kukorica termőföldje 15%-kal, míg a búzáé 6%-kal emelkedett.⁵

2. ábra Háború és forradalmak

Forrás: https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

⁵ Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 64-66.

1. táblázat: Az Amerikai gazdasági válság néhány mutatója

Az amerikai gazdasági válság néhány mutatója		
	1929	1932
Bruttó nemzeti termék (milliárd dollár)	103,0	58,0
gyáripari termelés	100,0	52,0
munkanélküliség (%-ban)	3,2	24,1
munkanélküliek száma (millió fő)	1,5	12,0
Új építkezések	10,8	3,5
Farmerek készpénzbevétele	11,3	4,7

Forrás: Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 64.

1.2. Protekcionista intézkedések

Az Amerikai Egyesült Államok a vámok emelésével próbálta védeni a belső piacot. Sok európai ország is követte ezt a fajta stratégiát, ezáltal a világkereskedelem súlyos válságba került. Azok az országok, amelyek gyarmatbirodalmakkal rendelkeztek, azokat kevésbé érintette a válság, ilyen volt például Franciaország, valamint Nagy-Britannia. Ezzel szemben azokat az országokat, amelyek jelentős exporttal rendelkeztek, azok gazdaságát súlyosan érintette, például az Amerikai Egyesült Államokat, Németországot valamint hazánkat, Magyarországot is.⁶

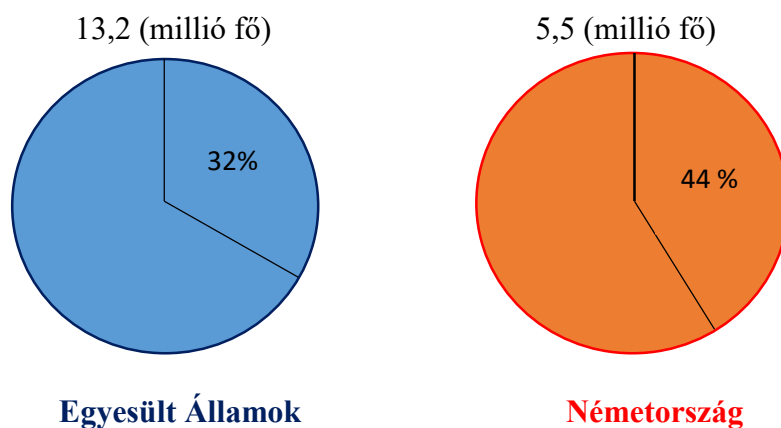
1.3. Németország helyzete

”Németországban 1928-hoz képest 1930-ban 42%-kal több vállalat zárta be kapuit. 1931-ben 17 ezer vállalat szűnt meg. A munkanélküliek száma Angliában megkétszereződött, és elérte a 2,7 millió főt. 1932 végén Európában 15 millió munkanélkülit számláltak. A válság

⁶ https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

mélypontján, 1932-ben- a válság előtti csúcsponthoz képest-a termelési eszközöket gyártó iparok világtermelése 40%-kal csökkent. A világ szén-, vas-és acéltermelése egyenesen 60%-kal hanyatlott. 1932-ben, 1929-hez viszonyítva, az Egyesült Államok ipari termelése 46%-kal, Kanadáé 42%-kal, Hollandiáé 38, Franciorszáé és Belgiumé 31-31%-kal esett vissza”⁷ Ezek a negatív hatások a termelést, valamint a hitelezést is elérték, ami azt okozta, hogy emberek milliói váltak munkanélkülivé és minden ötödik munkaképes felnőtt ember elveszítette állását. A munkanélküliség 1,5 millióról 13 millióra nőtt, ezzel párhuzamosan a vásárlóerő is csökkent, ami tovább súlyosbította az amúgy sem kedvező kilátásokat. Az emberek nagy része nehéz helyzetbe került, tömegesen hagyták ott termőföldjeiket, hogy máshol próbáljanak meg munkát találni.⁸ Európa országaiban is megjelent a túltermelés, így ez itt is az elszegényedéshez vezetett. Ennek következményeként 1931-ben majdnem teljesen megszűnt a nemzetközi hitelezés. Európa közel 7 milliárd dollár hitelt törlesztett az USA-nak, azonban új hitelek nem voltak elérhetőek, ezáltal a szükséges pénz hiányában csökkentek a dolgozók fizetései, valamint a beruházások is.⁹

3. ábra: A munkanélküliség alakulása a világválság hatására

Forrás: <https://slideplayer.hu/slide/2203782/> Letöltés dátuma: 2022. április 10.

⁷ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 298.

⁸ https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

⁹ https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

2. táblázat: Munkanélküliség a világválság hatására 1932-ben

Munkanélküliség a világválság hatására 1932-ben			
	Amerikai Egyesült Államok	Németország	Nagy-Britannia
Munkanélküliek száma (millió fő)	13	5,6	2,8
Összlakosság (millió fő)	125	66	46
A munkanélküliek aránya az összlakossághoz képest (%)	10,4	8,5	6,1

Forrás: https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032

Letöltés dátuma: 2022. március 20.

1.4. New Deal

A mezőgazdaság került a legnehezebb helyzetbe. Azok az országok, amelyek ebből az ágazatból éltek, nagy gazdasági válsággal néztek szembe. A mezőgazdasági termelés közel 50 %-kal, az ipari 40%-kal csökkent, Európában pedig több mint 20 millióan veszítették el a munkájukat. Az állami beavatkozás erősödött, megalkották a fogyasztásélénkítő állami beruházásokat John Maynard Keynes tanácsa szerint. Ennek lényege az volt, hogy a fejlett országok olyan állami beruházásokba investálják pénzüket, melyek munkahelyeket teremtenek, azonban nem növelik az ipari, valamint a mezőgazdasági termelést. 1932-ben Franklin Delano Roosevel-et választották meg elnöknek. Az ő ötlete volt a New Deal nevű gazdaságpolitikai tervzet. Lényege a tervnek az volt, hogy a szabadpiacot felváltotta a gazdasági folyamatokba beavatkozó állami gazdaságpolitika.¹⁰

¹⁰ https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

3. táblázat: Az Egyesült Államok gazdasági mutatói (1929-1935)

Az Egyesült Államok gazdasági mutatói (1929-1935)			
Év	Munkanélküliségi arány (%)	A nemzeti össztermék milliárd dollárban (GDP)	A költségvetés hiánya a GDP-hez képest (%)
1929	3,2	822	-1,1
1930	8,7	750	-0,3
1931	15,9	692	2,8
1932	23,6	600	2,4
1933	24,9	587	2,2
1934	21,7	633	4,1
1935	20,1	681	3,6

Forrás: <http://tortenelemppt.blogspot.com/2012/09/vilaggazdasagi-valsag.html> Letöltés dátuma: 2022. február 4.

Az állami beruházások miatt több munkalehetőség állt rendelkezésre, ezáltal növekedett a fogyasztás. Megjelentek a mosógépek, hűtők, porszívók, melyek nagyban megkönnyítették az emberek életét. Különböző szociális intézkedések is ösztönözték a fogyasztásnövelést, ilyen volt például a minimálbér, vagy az, hogy korlátozták a versenyt, valamint bevezették a társadalombiztosítást is. Rengeteg amerikai átlagembernek nyerte el szimpátiáját Rooseveltt. Gazdasági programjai közé tartozott a négynapos bankzárlat, ami azt jelentette, hogy ebben a négy napban nem lehetett végrehajtani pénzügyi tranzakciókat, lehetetlen volt felvenni pénzt a bankból, valamint aranyat tilos volt kivinni az USA-ból. 1933-ban bevezették, hogy a földtulajdonosok állami támogatásra voltak jogosultak a meg nem művelt termőföldjeik után. A tehetősebb réteget képviselő republikánusok ellenezték az állam ekkora mértékű szabályozását, a demokraták ellenben azt hirdették, hogy az állami beruházások segítségével létrejöhet a jólét.¹¹ 1933. október 25.-én befejeződött az aranyvásárlási terv, melynek oka az áresések ellensúlyozása, valamint a gazdaságpolitika irányítása alatt levő valuta létrehozása volt. A kezdeményezés azonban nem járt sikerrel, ugyanis az aranyárak, valamint az áruárak között nem volt közvetlen kapcsolat. Rooseveltt elnöknek sikerült megvalósítania, hogy a dollárt 40,9 %-kal leértékeljék, valamint 35 dollárban fixálták 1 uncia arany árát, az így befolyó

¹¹ https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

dollárösszegeből létrehoztak egy árfolyam-stabilizációs alapot. Ezekkel a szabályozásokkal 1934-ben egy új időszak jött létre az állami beavatkozás terén. 1934 június 12.-én törvénybe léptek a kereskedelmi megállapodások. Az USA szakított a korábbi protekcionista gazdaságpolitikájával, nyitni akart a világpiac fele, ezért elkezdte növelni exportját, bízott benne, hogy ezt a nyitást a többi állam is követni fogja. Az export növekedett, 1936-ban a dupláját érte el az 1932-es adatnak. ¹²

4. táblázat: Az ipari termelés 1933-ban az 1929. évi termeléshez képest

Az ipari termelés 1933-ban az 1929. évi termeléshez képest (%)	
Amerikai Egyesült Államok	60
Nagy-Britannia	85
Magyarország	80
Franciaország	70
Szovjetunió	195
Németország	60
Olaszország	70

Forrás: https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

5. táblázat: A vámtarifák változása az egyes országokban

Vámtarifák	A vámtarifák változása az egyes országokban							
	Németország		Olaszország		Franciaország		Svédország	
	1927	1931	1927	1931	1927	1931	1927	1931
Általános vámtarifa (%)	20	41	28	48	23	38	20	27
Mezőgazdasági vámtarifa (%)	27	83	25	66	19	53	22	40

Forrás: https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 Letöltés dátuma: 2022. március 20.

¹² Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 69-72.

2. A gazdasági helyzet a közép-és kelet európai országokban 1929-1933 között

2.1. Nemzetközi egyezmények, túltermelési válság

Az 1920-as évek közepétől mérsékelt gazdasági fellendülés volt megfigyelhető, azonban ezt a folyamatot megállította az 1929-ben kezdődő globális recesszió. A gazdasági válság epicentruma New York volt, 1929 októberében összeomlott a New York-i tőzsdepiac, ezzel elkezdődött a világ legnagyobb gazdasági válsága, mind a gazdaságilag fejlett, mind az elmaradott országokban. Az egyik legnagyobb probléma az volt, hogy az első világháború alatt létrehozott termelési kapacitások nagy részét a békeidőszak létrejötte után nem építették le, hanem a gazdaságilag fejlett térségek tovább növelték termelésüket. Ennek hatásaként nagymértékű túltermelés alakult ki az ipari késztermékek, illetve a mezőgazdasági nyersanyagok terén is, amivel a hazai, illetve a világpiaci kereslet sem tudott lépést tartani. A gazdaságilag kiemelkedő államok ipari termelésének csökkenése, valamint a növekvő munkanélküliség negatívan hatott a mezőgazdaság további felvevőpiacaira is. Az ipari termelés volumene 1932-re Németországban 40%-kal, az Amerikai Egyesült Államokban 46%-kal csökkent az 1929-es évhez képest. Németországban a lakosság 44%-a volt munkanélküli. A mezőgazdasági termékek negatív áralakulását a búza 1930-ban bekövetkezett 50%-os csökkenése is jól szemléltette, 1934-re alig közelítette meg az 1934-es adat 1/3-át. A mezőgazdasági termékek árindexe az 1929-es érték 37%-át érte el, a húsárak 40%-körül alakultak. 1931-1937 között az agrártermékek árai a gazdasági válság előtti érték 37-54%-át érték el. Néhány ágazatban sikerült létrehozni a termelők nemzetközi megállapodását, például a kávénál, itt stabilizálták, sőt növelték az árakat. Azonban az egyezményhez nem csatlakozó országok növelték a termelést, aminek következtében az árak csökkentek. 1931-ben 8 ország elfogadta a cukortermelés korlátozásáról szóló egyezményt, a termelést 12,9 millió tonnáról 5,8 tonnára csökkentették.¹³ Ezzel szemben több államban 15 millió tonnáról 20,2 millióra nőtt a termelés. Voltak olyan országok, ahol a termés egy részét megsemmisítették, annak érdekében, hogy a kínálat csökkentésével emelkedjen az értéke. Ilyen eset volt például, amikor 1931-1933

¹³ Domonkos Endre: Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2016. p. 241-242.

között közel 26 millió zsák kávéfét égettek el, vagy például 1 millió tonna vagon gabona, illetve 250 millió cukor megsemmisítése.¹⁴

2.2 A válság három fő területe

Közép- és Kelet-Európa országaiban a válsagnak három fő területét különböztethetjük meg. Az első, hogy a térség agrárexportőr államait sújtó világpiaci értékesítési lehetőségek csökkentek, illetve a mezőgazdasági termékek árai estek. Azért érintette a válság hatványozottan érzékenyen ezen országokat, mivel gazdaságuk főképp mezőgazdasági termékek termelésére, valamint exportra rendezkedett be. A második, hogy az ipari termelésben is visszaesés következett 1929 után, ami az árrendszer felborulását okozta.¹⁵ A válság kihatott a hitel- és valutaügyekre, illetve az államfinanszírozásra is. 1931-ben az osztrák pénzügyi és hitelrendszer összeomlása súlyos következményeket idézett elő a térség országaiban, ugyanis kiemelt szerepe volt a rövid lejáratú hiteleknek. A harmadik, hogy az előbb leírt két területtel összekapcsolódva jelentkezett a térség országainak gazdaságszerkezeti elmaradottsága, az iparilag fejlett országokhoz mérten technikai, technológiai lemaradása, alacsony hatékonyságából származó gyenge versenyképessége, az elavult szerkezet nehezen változtatható merevsége, illetve rossz alkalmazkodó képessége tovább rontotta a helyzetet.¹⁶ A mezőgazdasági termékek világpiaci árának csökkenését, illetve a külföldi értékesítési lehetőségek ellehetetlenülését a belső piacok összeomlása követte. 1928-ban Magyarországon, Csehszlovákiában, 1929-ben Jugoszláviában, valamint a térség országaiban a belföldi piacokon agrárárcsökkenés következett be. 1928-1933 között az agrárcikkek nagykereskedelmi árai 50%-kal estek Csehszlovákiában. Az árzuhanás mértéke Magyarországon 54-58%, Lengyelországban 66%, Romániában 50%, Jugoszláviában 47-50% volt.¹⁷ A világgazdasági válság elején a parasztgazdaságok az agrártermékek áreséséből adódó bevételkiesést a termelés, illetve az export mennyiségének emelésével igyekeztek ellensúlyozni. 1930 után csökkent a kivitel mennyisége, ugyanis megszűntek a külpiaci értékesítési lehetőségek. A csökkenés mértéke kisebb volt, mint az exportárak zuhanása. Romániában az export mennyisége közel 42%-kal, a kivitelből származó bevétel

¹⁴ Ciepelewsky, Jerzy – Kostrowicka, Irina – Landau, Zibigniew – Tomaszewski, Jerzy: A világgazdaság története a kapitalizmus kialakulásától 1980-ig. Második bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985. p. 303

¹⁵ Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. p. 246.

¹⁶ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép-és kelet-történetének interpretációja. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 302.

¹⁷ Ivan T. Berend: Agriculture: In: Kaser, M. C. – Radice, E. A. (ed.): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. I. Chapter 3. Oxford, Clarendon Press, 1985. p. 171.

azonban 73%-kal csökkent és 1929-1933-ra a válság előtti érték 40%-a körül alakult.¹⁸ Magyarországon 1934-ben a mezőgazdasági export értéke folyó árakon számítva 60%-kal, változatlan árakon mérve közel 27%-kal csökkent.¹⁹ A recesszió következményeként a kelet- és délkelet-európai agrárkivitelre szakosodott országok mezőgazdasági kivitelének értéke a válság előtti adat 1/3-ára csökkent.²⁰ Az iparcikkek árai az agrártermékeknél lassabban csökkentek, ennek következtében a mezőgazdasági válság még erősebben növekedett. Romániában a mezőgazdasági termékek árszintje 1936-ban az 1929-es év 54%-át tette ki, ezzel szemben a falusi gazdák az általuk használt iparcikkekért 1936-ban már az 1929-es évi ár 95%-át fizették. Lengyelországban egy gazda a válság kirobbanása előtt fél kiló rozs árán tudott 1 kiló cukrot venni, 1935-ben már 9 kiló rozsért tudta megvásárolni.²¹

6. táblázat: A mezőgazdasági és ipari termékek árszintje Magyarországon 1924-1938 (1913=100%)

A mezőgazdasági és ipari termékek árszintje Magyarországon 1924-1938 (1913=100%)				
	Mezőgazdasági termékek (termelői ár)	Ipari eredetű üzemanyagok	Fogyasztási iparcikkek	Összes iparcikk
1924.	161,1	169,7	188,6	184,8
1928.	140,1	154,0	155,9	155,5
1933.	71,0	124,6	119,8	130,8
1938.	87,5	141,3	156,6	153,5

Forrás: Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920-1938. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. p. 74.

Az agráröllő 1924-ben üzemi szinten 5,1, általában 12,8%-os volt. 1928-ban 9,0, valamint 9,9% körül alakult. 1933-ban 43%-os üzemi, illetve 45,7% volt. 1938-ra ezek az adatok 38,1, valamint 43,0% körül alakultak.²² A mezőgazdasági termékek, illetve az iparcikkek

¹⁸ Aldcroft, Derek H.: Economic Change in Eastern Europe since 1918. Chapter 2. Inflation, reconstruction and stabilization, pp. 22-43; Chapter 3. Indebtedness and instability in the later 1920s, pp. 42-58; Chapter 4. Policies to combat depression, pp. 58-86. Edward Elgar Publishing Limited, Aldershot, 1995. p. 59.

¹⁹ Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006. p. 51.

²⁰ Berend T. Iván - Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági és társadalmi fejlődése a 19-20. században. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. p. 345.

²¹ Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. p. 50.

²² Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006. p. 50.

árváltozását jelző mutató a térség országaihoz képest Magyarországon nyílt a legnagyobbra. 1933-ban az agrárindex az ipari index százalékában Magyarországon 68,3%, azonban Németországban 74,4, Csehszlovákiában 93,4% volt. 1934-ben a búza árindexe az ipari árak százalékában 39, a szarvasmarháé 42, valamint az összes mezőgazdasági terméké közel 59% volt.²³

²³ Draskóczy István – Búza János – Kaposi Zoltán – Kövér György – Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Harmadik részben átdolgozott kiadás. Budapest, Aula Kiadó, 1998. p. 368.

3. Az agrárválság és hatásai a közép- és kelet-európai országokban

3.1 A mezőgazdaság helyzete a térség országában lokális, illetve globális tekintetben

A régió országai agrárválsággal néztek szembe. A mezőgazdasági kivitelre berendezkedő országok számára rendkívül kedvezőtlenek voltak a gazdasági körülmények, ami magával hozta az agrárarak eddig még nem tapasztalt zuhanását. Ez a probléma azonban nem befolyásolta a térség azon országait, amelyek fejlett iparral rendelkeztek. Ezen felül megjelent egy másik igen nagy probléma, ez a hitelválság volt. Ez a probléma érintette mind az agrárországokat, valamint a fejlett iparral rendelkezőket is. A hitelválság azt okozta, hogy a nagymértékben eladósodott országok fizetéképtelenné váltak, valamint nem kaptak tőkeforrásokat más országoktól. A térség országainak túlnyomó többsége elmaradott volt műszaki, valamint gazdaságszerkezeti szempontból.²⁴ 1929-ben túltermelés alakult ki a mezőgazdaságban. A hús ára közel 60%-kal csökkent, valamint az agrártermékek árindexe az 1929-es árindexnek a 37%-át érte el. A mezőgazdasági termékek árai óriási mértékben nőttek, azokat az élelmiszereket, amelyeket nem tudtak értékesíteni megsemmisítették. Átgondolatlan lépéseket tettek a mezőgazdaságban, ugyanis az árak zuhanását, valamint az értékesítési válságot követően nemhogy csökkentették volna a termelést, még inkább többet termeltek, így próbálták ellensúlyozni az árbevételek hiányát. Magyarország exportjának közel 70%-a mezőgazdasági termékekből, illetve nyersanyagokból állt. Ezek a válság alatt a cserearány romlás következményeként nagymértékben leértékelődtek, ugyanis a behozott ipari nyersanyagok, valamint késztermékek ára jóval kisebb mértékben esett, mint az exportált magyar termékek ára. Az ország legfontosabb exportcikke a búza, illetve a liszt volt. Értékesítési lehetőségeik nagymértékben romlottak, ugyanis nagy lett a különbség az import igény, illetve az exporttöbblet között. A világpiacon sem volt könnyű helyzetben a búzatermelés, ugyanis a gabona önköltsége magas volt. 1 q búza előállításának költsége 24,96 pengő, míg például Argentínában 8,94, az USA-ban 8,50 pengő volt. Az ország mezőgazdasági feleslegének legfontosabb felvevőpiacain a válság éveiben fokozódott a protekcionista elzárkózás, valamint az agrártermékek termelésénél is erősödött az államilag támogatott autarkia. 1930-ban vámháború robbant ki Csehszlovákiával, ugyanis a közép-európai ország felmondta az 1927-ben elfogadott kereskedelmi egyezményt annak érdekében, hogy megvédje

²⁴ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 302-303.

mezőgazdaságát. Az említett ország háromszorosára növelte a mezőgazdasági cikkek, legfőként a búza vámtételeit, ennek következtében a gabona, illetve a liszt nem jutott be a csehszlovák piacra. 1933 év végén Magyarországon volt a világon a legalacsonyabb a búza ára. Már 1929-ben is 2,27 pengő veszteség érte a termelőket mázsánként. „Mivel az 1920-as, 1930-as években a búza vetésterülete a szántó 30%-át foglalta el, a kormányzat közbeavatkozása ilyen körülmények között nem sokat késhetett. A boletta bevezetésével 1930. július 1-től mázsánként 3 pengőt, 1931. július 1-től 6 pengőt, 1932. július 1-től 4 pengőt, 1933. július 1-től ismét 3 pengőt kaptak a termelők a tőzsdei eladási ár fölött. A boletta ára 1931/32-ben és 1932/33-ban 10 pengő volt. A bolettából befolyó összeget elkülönített pénzügyi alapba helyezték és más forrásokkal kiegészítve a gazdák egyéb módon történő megsegítésére fordították. A búzatermelés állami támogatását szolgáló boletta (gabonajegy) adófizetésre felhasználható szelvény volt, esetleges maradékát készpénzre lehetett váltani. A bolettáról intézkedő törvény hívta életre azt az alapot is, ami a támogatást finanszírozta. A bolettát 1934-ben megszüntették, az állam az értékesítés és az export feltételeit igyekezett javítani.”²⁵ Nagymértékben csökkentek az egyéb mezőgazdasági termékek, az élő jószágok, illetve az állati termékek árai. Az 1929-hez képest 1930-ra 86%-kal, 1931-re 69%-kal, 1932-re 59%-kal, 1933-ra 52%-kal, 1934-re 49%-kal esett az élő állatok és állati termékek árindexszámai. Az agrárkivitelből származó bevétel 1934-re az 1929-es év 40%-ára zuhant. A válság következtében leállt a mezőgazdaság gépesítése, a meglévő traktorok 50%-át üzemben kívül helyezték, ugyanis költséghatékonyabb volt kézzel megművelni a területeket. A műtrágya alkalmazása is csökkent, a 10 pengős búzaárból nem tudták megfizetni a 6,84 pengős műtrágya árat. A mezőgazdaság gépesítésének leállása, illetve a műtrágya 12kg-os holdanként felhasználásnak 1,5kg-ra csökkenése miatt a búza termésátlaga csökkent. 1926-1929 között 8,08 mázsa volt, 1930-1934 között 7,34 mázsa körül alakult a búza termésátlaga. Az ország európai vetélytársaihoz képest műtrágyafogyasztás tekintetében nagyon lemaradt, ami azt eredményezte, hogy a termésátlagok elmaradtak a környező államok hozamaihoz képest. A helyzetet tovább fokozták a magas adóterhek, 1928-ban az eladásból befolyó bevétel 78%-kal 1930-ban 80%-kal, 1933-ban már 229%-kal haladták meg az összes pénzbevételt. A mezőgazdasági termékek értékesítéséből származó bevétel 1933-ra 47%-ra csökkent az 1924-1927 között időszakhoz képest. 1932 után a mezőgazdaság további eladósodását megakadályozta az, hogy a gazdák újabb hiteleket már nem igényelhetek, valamint az állami adósvédelmi szabályozások csökkentették a tartozások összegét. Továbbá javított a helyzeten,

²⁵ Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, Aula Kiadó, 2006. p. 55.

hogy 1935-től a gazdák nagy része elkezdte törleszteni a felvett hiteleket. 1931-1935 között számos adóvédelmi intézkedést hoztak létre. 1931-ben felállították a Földteherrendező Országos Bizottságot, annak érdekében, hogy a hitelezők, illetve az adósok magánegyezségeket kössenek, azonban a hitelezők ezt elutasították. Megalapították az Országos Hitelügyi Tanácsot is, elérte célját, ugyanis a 8-10%-os kamatokat jelentősen mérsékelte.²⁶ „Egyes birtokokat, amelyeknél az adósság a kataszteri tiszta jövedelem tizenötszörösét meghaladta, a kormány az adós kérelmére védetté nyilvánított, amit a telekkönyvbe is bejegyeztek. Az ilyen birtokokat - ha a tulajdonos a hitel kamatait fizette- nem lehetett elárverezni. Ha az adósság a birtok jövedelmének 40-szeresét is meghaladta, akkor a tulajdonos a kamatok fizetése alól is mentesült, illetve ha az ilyen mértékben eladósodott birtok a 10 holdat és a 100 aranykoronát nem érte el, akkor tartozásainak kiegyenlítését az állam magára vállalta. 1931-ben a földre betáblázott hitelek kamatterhe elvitte a mezőgazdaság éves pénzbevételeinek 20,6 %-át. A kamatok csökkentése és a hitel egy részének annullálása révén 1937-re a kamatszolgálat a mezőgazdasági bevétel 8,2%-ra csökkent. Ezzel a birtokosok egy része megmenekült az elárverezéstől”.²⁷

7. táblázat: Az élelmiszeripar főbb mutatói Magyarországon (%-ban megadva)

Az élelmiszeripar főbb mutatói Magyarországon (%-ban megadva)				
Év	Élelmiszeripar termelése	Liszttermelés	Liszttermelésből kivitel	Cukortermelés
1913	100	100	100	100
1921	70	51	23	12
1924	69	82	23	46
1929	95	95	28	83
1933	61	75	26	39
1938	83	91	6	42

Forrás: <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/tortenelmi-forrasok-elemzese/tortenelmi-forrasok-az-első-világhaboru-utanrol/a-gazdasagi-valsag-hatasa-magyarorszagon> Letöltés dátuma: 2022. április 12.

²⁶ Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, Aula Kiadó, 2006. p. 57-58.

²⁷ Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, Aula Kiadó, 2006. p. 58.

Csökken a belföldi piac, Romániában az állatexport 45%-kal, a búzaexport 55 %-kal csökkent, Jugoszláviában az agrárexport 54%-kal esett vissza, Bulgáriában a szarvasmarhaexport 86%-kal zuhan. Az exportbevételek még nagyobb mértékben zuhantak, mint a kivitel mennyisége. Romániában az kivitel mennyisége 42%-kal, valamint a kivitelből származó bevételek 73%-kal csökkentek. Magyarországon az export mennyisége 27%-kal, a bevételek közel 60%-kal estek vissza.²⁸ Magyarországon közel 4,5 millióan dolgoztak a mezőgazdaságban az 1930-as években, ebből mintegy 3 millió polgár nem rendelkezett saját földterülettel, ez az állam lakosságának 34%-a volt. Ezeknek az emberek nem volt más választásuk, nagybirtokokon kellett dolgozniuk. Munkájukra szinte bármikor lehetett számítani, bármilyen tevékenységet elvégeztek, ami legtöbbször nehéz fizikai munka volt. Voltak olyan területek ahol tüntetésekre, sztrájkokra került sor, azonban ezzel szemben voltak olyan helyzetek is, ahol a földesúr és a cseléd között jó kapcsolat alakult ki. Annak ellenére, hogy a birtokrendszer nem volt egyensúlyban növekedés kezdődött az 1920-as évek után. A gabonatermelés még mindig túlsúlyban volt, valamint még mindig a hagyományos termelési struktúra volt a jellemző. A gabona ára egyfolytában csökkent, felhalmozódtak a raktárakban, melyeket nem tudtak eladni. A gabona túlsúlya miatt a termelői javak csökkentek, a parasztok adósságai emelkedtek, a mezőgazdaság jövedelemfelhalmozó-képessége csökkent.²⁹ Az áresés legjobban a gabonát érintette, ára 1933-ban az 1920-as év második felében tapasztalható átlagárnak 1/3-ára esett. Az állati termékek árai 48%-kal, a növényi termékek 48%-kal csökkentek. Az OMGE adatai alapján 100 kilogramm búzán 2 pengő veszteséget szenvedtek el a gazdák. 1930-ban bevezették a boletta-t, amely támogatta a búza árát. Ennek ellenére cserarány romlás volt megfigyelhető az agrártermékek és az ipari termékek között. A zabtermelés 26%-kal, a burgonya 10%-kal, a búza 4%-kal esett vissza. Az állattartásban is erőteljes visszaesések voltak tapasztalhatók, 1934-re a juhállomány 31%-kal, a szarvasmarha-állomány 8%-kal, a sertésállomány 3%-kal csökkent az 1929-es adatokhoz képest. Lengyelországban 28%-kal növelni tudták az agrárexportot, azonban a mezőgazdaság bevételei így is 56%-kal estek vissza, egyedül a baromfiállomány nőtt. Korábban a gépesítés miatt csökkent az állatállomány, ebben az időszakban viszont a költségek növekedése, valamint a piacok elvesztése miatt következett be ez a negatív tendencia. A hitellehetőségek nem tették lehetővé a gépesítést a mezőgazdaságban, sőt 1934-ben 3600

²⁸ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 19-21.

²⁹ Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 21.

darab traktort használtak, ez a szám 1929-ben még 6800 volt. Ezen felül csökkent a gézek száma, a műtrágyafogyasztás az 1929-es szint 15%-ára csökkent. Azáltal, hogy esett a műtrágya használata csökkentek a terméseredmények. 1933-ra 2,2 milliárd pengő volt az adósság, a gazdák újabb kölcsönöket nem kaptak, elkezdődtek a bírósági végrehajtások a föld lefoglalására. Ennek a folyamatnak a megállítására bevezettek olyan törvényeket, amelyek az adósokat védték. 1933-ban egy törvénnyel megvédték azokat a birtokokat, ahol az adósság a kataszteri tiszta jövedelmet tizenötszörös arányban meghaladta, ennek finanszírozására 100 millió pengő hitelt fordítottak, amit a Magyar Nemzeti Banktól vettek fel.³⁰ Az iparcikkek árai, amit a mezőgazdaságban használtak közel sem csökkentek ekkorát, ami az agrárrolló szétnyílásához vezetett a világ, valamint a belső piacon. Romániában az agrárrolló közel 56%-al nőtt 1933-1934 között. Lengyelországban 22 %-kal, Jugoszláviában 33 %-kal nyílt szét az agrárrolló, Magyarország esetében ez 70 % volt. A fölművesek bevétele Magyarországon 36%-kal, Lengyelországban 59%-kal, míg Romániában 58%-kal csökkent.³¹

8. táblázat: Az agrárrolló szétnyílása, azaz az ipari és a mezőgazdasági árak különbségének a mezőgazdaság rovására történő szétnyílása az első világháborút követő időszakban

Az agrárrolló szétnyílása, azaz az ipari és a mezőgazdasági árak különbségének a mezőgazdaság rovására történő szétnyílása az első világháborút követő időszakban	
Magyarország	70%
Lengyelország	22%
Jugoszlávia	33%
Románia	56%

Forrás: Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 303.

Ezek az országok a mezőgazdaságból szerezték legfőbb bevételeiket, ennek csökkenése miatt a cserearányok igencsak kedvezőtlenül alakultak. Románia esetében az exportárak 1933-ban a válság előtti érték 40 %-ára estek vissza, az import a korábbi érték 66%-ára esett vissza, ami azt jelentette, hogy ugyanannyi behozatalért cserébe jóval többet kellett exportálni.

³⁰ Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 113-114.

³¹ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 303-304.

Jugoszláviában 1933-ra a behozatali árak 25%-kal magasabbak voltak, mint az exportáraké, ezzel szemben 1929-ben az exportárak 10%-kal meghaladták az 1933.évi szintet. Magyarországon is kritikus volt a helyzet, ugyanis 1933-ra 19%-os cserarányromlás jelentkezett. Az 1930-as évek elejére közel 30%-os cserearányromlás következett be, azaz 1/3-al több terméket volt szükséges behozni ugyanannyi importcikkért cserébe, mint az első világháború előtt. Az iparcikkek árai növekedtek, ami akadályozta a fejlesztéseket. Olyan magasra növekedtek a mezőgazdaságban használt eszközök árai a kereslethez képest, hogy a Magyarországon lévő traktorok száma 1929-1938 között nem emelkedett, a motoros cséplőgépek száma a válság előtti mennyiség volt. Jugoszláviában is hasonlóan alakult a helyzet a mezőgazdasági iparcikkek tekintetében az 1930-as években. Lengyelországban képtelenek voltak folytatni a talajjavító munkákat, ezt az a példa is jól szemlélteti, hogy az 1920-as években 150 ezer, míg az 1930-as években mindössze 4 ezer hektár területet tudtak megművelni. Magyarországon a gépeknek csak a 2/3-át üzemeltették, mivel egyre olcsóbb lett a munkaerő, valamint szociálpolitikai szempontból is ez volt a megfelelő döntés. A helyzet súlyát mutatja az is, hogy Jugoszláviában törvénybe foglalták a traktorok használatát.³² Ezzel szemben a műtrágyafelhasználás nagymértékben csökkent. Magyarországon hektáronként a 21 kilogrammos felhasználás 1933-ra 2,6 kilogrammra csökkent, ez 1938-ban is legfeljebb 7 kg körül mozgott, ami az első világháború előtti érték fele. Lengyelországban a műtrágya felhasználás 5 kilogrammról 2 kilogrammra csökkent, míg Jugoszláviában a felére esett vissza az első világháború előtti adatokhoz képest. Nyugat-Európa országaiban ez a szám 100-300 kilogramm közé tehető. Ezeknek a tényezőknek a következtében a termelékenység csökkent. A búza mennyisége is esett, 1935-1939 közötti időszakban Lengyelországban 4, míg Romániában 20 %-kal az 1909-1913 közötti időszakhoz képest.³³ A cukorrépa esetében is hasonló válság volt megfigyelhető, 5-15%-kal csökkent a hozam Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, Lengyelországban, valamint Jugoszláviában. A rozs mennyisége is csökkent Magyarországon, Lengyelországban. A kukorica mennyisége 20 %-kal esett vissza Romániában, míg Magyarországon a burgonya mennyiség csökkent. Azonban néhány termény mennyisége nőtt. Magyarországon a kukorica 20 %-kal, a búza 16%-kal emelkedett. Más országokban is volt néhány olyan termény, aminek a hozama nőtt. Romániában a rozstermelés 9%-kal, a burgonyatermelés 4%-kal növekedett, míg Bulgáriában a burgonya 58%-kal, a búza 28%-kal nőtt.

³² Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 303-304.

³³ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 304.

9. táblázat: A hét fő mezőgazdasági termény átlagos hozama az 1930-as évek második felében az Európai átlaghoz mérve %-ban

A hét fő mezőgazdasági termény átlagos hozama az 1930-as évek második felében az Európai átlaghoz mérve %-ban.	
Magyarország	85%
Lengyelország	74%
Jugoszlávia	70%
Bulgária	74%
Románia	63%

Forrás: Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 304.

A termelés szerkezetének áttervezése is rengeteg nehézséggel járt. Az állati termékek esetében kedvezőbb értékesítési lehetőségek álltak fent, ilyen volt a vajexport, mely jelentősen nőtt Magyarországon, 1-2 ezer mázsáról 50-60 ezer mázsára. A borexport közel tízszeresére emelkedett, a baromfitenyésztés duplájára nőtt. Ezek ellenére sem beszélhetünk számottevő agrárszerkezet-átalakításról. Magyarországon a zöldség, valamint főzelékfélék termőföldje 17%-kal emelkedett, míg a kerti növények területe 57%-kal. Bulgáriában a főzelék, valamint gyümölcs termőföldje 2%-kal, míg az ipari növények területe 6%-kal emelkedett, valamint a borkivitel 1932-re 6,5 millió volt, az 1928-as 200 ezer hektoliterrel szemben.³⁴ A gabonatermelés még mindig domináns helyet foglalt el, ugyanis 1920-1940, valamint 1935-1938 között Magyarországon mindössze 3%-kal csökkent, Lengyelországban 77%, Bulgáriában 71-72% körül alakult. A korlátlan munkaerő miatt nem volt szükséges a tőkés gazdaság elveit követni. „A mezőgazdasági túlnépesedés, részleges falusi foglalkoztatás, vagy foglalkoztatás-hiány tette sajátos módon lehetővé, hogy újabb és újabb munkaerő-ráfordítással honosítsák meg, vagy terjesszék ki a különlegesen munkaerő-igényes mezőgazdasági kultúrák művelését.”³⁵ Romániában 50%-kal emelkedett a kapásnövények termőterülete, ez a szám Jugoszláviában 40% volt, ez az arány már megközelítette a gabonatermelő földek területét. A hét legfőbb mezőgazdasági termény átlagos hozama 1924-28 közötti időszakban az 1909-1913 közötti érték 98%-át érte el a közép, valamint kelet-európai országokban, ez a szám 1934-38 között már 17%-kal megelőzte azt. A Balkán országokban ez a szám 87, valamint 16 % volt. A

³⁴ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 306.

³⁵ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 306.

sertésállomány 10-30 % között alakult, míg a szarvasmarha-állomány száma nem változott az 1930-as években. Ezekből az adatokból tisztán látható, hogy a mezőgazdaságban dolgozók emberfeletti teljesítményének hatására sem tudtak úrrá lenni a válságon, sem a termelés költsége, sem a mezőgazdaság szerkezetének átalakítása terén.³⁶ „A rugalmas változtatni tudás hiánya, intézményrendszeri, kulturális és gazdasági akadályai végül azt diktálták, hogy nagyjából változatlan úton haladjon tovább, és a nemzetközi piaci viszonyok változásának csodájában reménykedve várja a hét szűk esztendő múlását. Az agrárválság okozta kereskedelmi mérlegzavar és egyensúlyvesztés hatása különlegesen felerősödött a harmincas évek elejének rendkívüli hitelválsága, a nemzetközi pénz-és hitelpiac összeomlása következtében.”³⁷

³⁶ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 305-306.

³⁷ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 306.

4. Az ipari válság és hatásai a közép- és kelet-európai országokban

4.1. A régió agrárországainak helyzete

A közép- és kelet-európai agrárországokban az ipari válság másodlagosan volt jelen. Az agrár-
ipari országokban az ipar az országon belüli piac kielégítésére alkalmatlan volt, azonban a
protekciónizmus megerősödése miatt nagyobb figyelmet kapott. Ennek ellenére sem tudták
kihasználni az ipar adta lehetőségeket, ugyanis a vásárlóereje csökkent, valamint csődbement a
hitelrendszer. Ez a probléma legfőképpen a beruházási termékeket előállító szektorokra volt
kiemelkedően negatív hatással.³⁸

10. táblázat: Az ipari termelés mutatója 1913 és 1938 között

Az ipari termelés mutatója 1913 és 1938 között				
	1913	1929	1932	1938
USA	100	180,8	93,7	143,0
Németország	100	117,3	70,2	149,3

Forrás: <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/az-i-vilaghaborutol-a-ketpolusu-vilag-felbomlasai/a-gazdasagi-vilagvalsag/a-gazdasagi-vilagvalsag-megoldasi-alternativai> Letöltés dátuma: 2022. február 22.

Magyarországon a korábbi nehézipar-ösztönző beruházásokat felváltotta a könnyűipar, ami a lakosság érdekeit szolgálta, 1929-ben az ipari termelés 12%-kal meghaladta az első világháború előtti szintet. A könnyűipar, valamint a textilipar termelési értéke nagymértékben fejlődött. Megalakult az Alumíniumérc Rt., 1925-ben elindult az országban a bauxitkitermelés, majd később a timföld előállítása is, amelyből 1929-ra közel félmillió tonnát állítottak elő. Ezzel párhuzamosan elindult a villamosenergia előállítása, 1929-re 9 erőmű működött, ebben az évben az ipari termelésnek a 4,2%-át tette ki. Több gyár is elkezdett autógyártással foglalkozni, mint például a Weiss-Művek, vagy a Vagongyár Győrben, azonban a belső piac szűk volt, így

³⁸ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 310.

nem tudott specializálódni. Létrehozták a Hofherr gyárat, ahol traktorgyártással foglalkoztak. 1922-ben megalapították az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.-t, ahol rádiókat gyártottak. Létrehozták a Magyar Optikai Műveket. A külkereskedelemben Ausztria mind fontos partnere volt Magyarországnak, 1920-ban az összes magyar export 60%-a, 1923-ban 44%, 1926-1929 között 34% ment Ausztriába.³⁹

11. táblázat: Az ipari termelés 1933-ban az 1929. évi termeléshez képest (%)

Az ipari termelés 1933-ban az 1929. évi termeléshez képest (%)	
Amerikai Egyesült Államok	60
Nagy-Britannia	85
Magyarország	80
Franciaország	70
Szovjetunió	195
Németország	60
Olaszország	70

Forrás: https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032 alapján Letöltés dátuma: 2022. március 20.

Magyarországon a legnagyobb termelésvisszaesés azokban az iparágakban volt megfigyelhető, ahol nagyrészt termelési eszközöket gyártottak. 1932-re a gépgyártás, az építőanyagipar, valamint a fém-és vasipar együttes termelése 52%-ra esett vissza. A mélypont az ipari termelésben 1932-ben volt, ekkor az 1928-as évi adat 74%-át érte el.⁴⁰ Magyarországon 1932-ben az építőanyagipar, valamint a fém-és vasipar együttes termelése a krízis előtti időszak 52%-ára zuhant vissza, ugyanez az adat érvényes a gépgyártásra is. Romániában a szénelőállítás 37%-kal, a cement, illetve az épületfaárak termelése 40-50%-kal csökkent. Az iparban dolgozók száma 30%-kal lett kevesebb, azonban a bőr, valamint a textil, továbbá a papíripari termékek termelése rövid ideig tartó ingadozása után 1933-ban 10%-kal meghaladta a válság előtti szintet. Ezeknek a tényezőknek a hatásaként az ipari termelés csökkenése a gazdasági

³⁹ Kaposi Zoltán: A XX. század Gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 111-112.

⁴⁰ Kaposi Zoltán: A XX. század Gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 115-116.

világválság idején 24% volt. A termelés színvonala 1936-ban érte el az 1929-es szintet, valamint meg is haladta 3%-kal.

12. táblázat: A gyáripár termelése Magyarországon 1931-1934 közötti időszakban

A gyáripár termelése Magyarországon 1931-1934 közötti időszakban				
Iparágak	1931	1932	1933	1934
vas-és fémipar	72,0	59,2	59,3	78,0
gépgyártás	61,5	47,7	45,0	61,0
építőanyag-ipar	63,7	52,2	49,8	65,3
faipar	61,2	51,8	55,8	70,0
élelmezési ipar	83,3	77,4	79,0	82,3
ruházati ipar	80,2	70,0	76,1	86,0
nyomdaipar	89,3	82,0	82,0	85,0
textilipar	97,1	96,7	118,2	136,0
bőripar	104,2	100,5	105,5	125,0
papíripár	111,3	118,0	111,5	128,4
vegyipar	91,3	91,8	101,7	111,8
villamosenergia- termelés	104,5	98,5	104,5	105,0
gyáripari össztermelés	83,4	75,9	88,1	91,2

Forrás: Kaposi Zoltán A XX. század Gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 116.

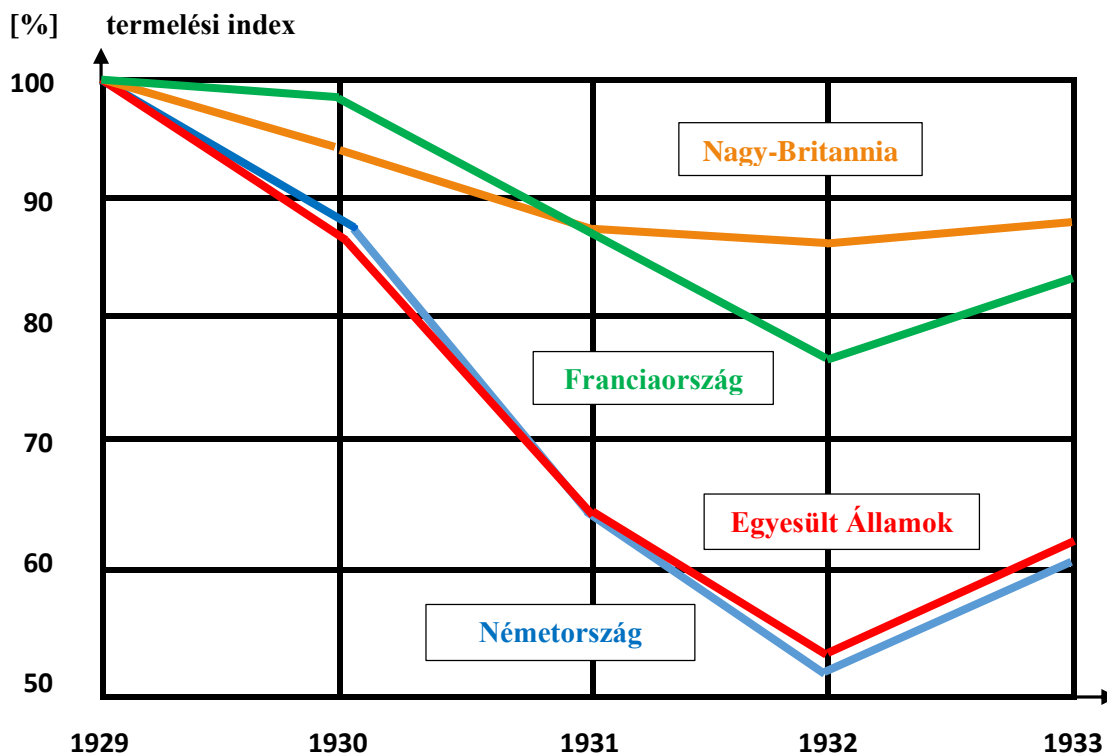
Lengyelországban, a szénbányászati szektorban és a kohászatban 40%-os visszaesés volt megfigyelhető, valamint a fogyasztási iparok importfejlesztő megújítására is igen kevés lehetőség volt. Az ipari termelés volumene 37%-kal esett vissza, 1936-ban sem érte el a válság előtti szintet.

4.2. A térség ipari országainak helyzete

Az iparosodott közép-európai országokban az ipar válság más formában volt jelen. „Igaz, a világpiaci ármozgások az iparosodott országok számára kedvezőek voltak, hiszen az

élelmiszerek és a nyersanyagok áresése meghaladta a kész iparcikkek árcsökkenését.”⁴¹ Ezeknek a tényezőknek a hatásaként Németországban az importcikkek ára 55%-kal csökkent, ezzel szemben az iparcikkek árcsökkenése 35% volt. Csehszlovákiában a külkereskedelmi árellő azonos módon változott, a kiviteli árak 35%-kal estek, a behozatali árak 52%-kal. Ausztriában ezek a számok 43%, valamint 51% voltak. Ugyan a cserearányok kedvezőbbek lettek, azonban így sem érték el nagy nyereséget az országok.⁴²

4. ábra Az ipari termelés a válság idején

Forrás: <http://tortenelemppt.blogspot.com/2012/09/vilaggazdasagi-valsag.html> Letöltés dátuma: 2022. február 4.

⁴¹ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 310.

⁴² Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 310.

13. táblázat: Az export értéke a válság időszakában a közép-európai térség országában

Az export értéke a válság időszakában a közép-európai térség országában				
Év	Románia	Magyarország	Jugoszlávia	Lengyelország
1929	100	100	100	100
1930	75	88	86	96
1931	50	55	60	52
1932	44	32	39	38
1933	42	38	42	34
1934	47	39	50	34

Forrás: Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 36.

Az értékesítési nehézségek kedvezőtlen hatást gyakoroltak az exportpiacokra. Ez a folyamat befolyásolta az agrárországok természetes piacának működését. „Másképp viszont, fizetési mérlegük javítása, a kieső exportbevételek ellensúlyozása érdekében a már előzőleg is érvényesülő agrárprotekciónizmus különlegesen felerősödött az iparosodott országokban, s egyes területeken éppen ezen évek rendkívüli erőfeszítései nyomán sikerült is elérniük ellátásuk belső biztosítását. Az élelmiszerek világpiaci árhanyatlásából tehát relatíve keveset nyerhettek.”⁴³ Az értékesítés kilátástalan helyzete teljes mértékben megakadályozta az exportiparok működését. Csehszlovákia 1929-ben nemzeti termékének közel 30%-át a kivitelből fedezte, ezt a 30%-ot a közép-és kelet-európai országok vásárolták. Az üvegipari export 52%-kal, a textilipari 36%-kal esett vissza. Az üvegiparban dolgozók 75%-át elbocsátották 1933-ra. A beruházási szektorokban is válság jelentkezett, a fémipari termelés 60%-kal, a vas-és acélgyártás 33%-kal csökkent. 1933-ra a csehszlovák ipar termelése 40%-kal csökkent az 1929-es évhez képest. Ausztria nemzeti jövedelmének 1/3-át tette ki a kivitelből származó jövedelme. A környező államok részesedése az osztrák exportból 31%-ra csökkent, a korábbi 51%-ról. Az ipari termelés 40%-ot zuhant, az alkalmazottak 25%-a elveszítette állását. 1936-ra Ausztria ipari termelése 20%-kal maradt el az 1929-es évhez képest.⁴⁴

⁴³ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 310.

⁴⁴ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 310-311.

14. táblázat: A nehézipari termelés főbb mutatói (%)

A nehézipari termelés főbb mutatói (%)					
Év	Vas-és fémipar	Gépipar	Vegyipar	Építőipar	Villamosenergiatermelés
1913	100	100	100	100	-
1921	66	44	52	52	100
1924	50	36	62	65	130
1929	82	83	108	142	254
1933	45	33	103	60	264
1938	109	91	160	123	402
1943	103	254	245	151	654

Forrás: <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/tortnelmi-forrasok-elemzese/tortnelmi-forrasok-az-első-vilaghaboru-utanrol/a-gazdasagi-valsag-hatasa-magyarorszagon> Letöltés dátuma: 2022. április 15.

4.3. Németország ipara

A legszilárdabb ipari nagyhatalom a térségben Németország volt, azonban itt is jelentkeztek gazdasági problémák. Az első ok, ami kiváltotta a csőd közeli állapotot, hogy az ország óriási adóssággal küzdött, ugyanis az igényelt kölcsönöket kedvezőtlen feltételek mellett nyújtották. Németország exportjának értéke 13,5 milliárd márka volt, ez a szám 1932-ben 5,7 milliárd volt, ez majdnem 60%-os exportérték-csökkenést jelentett. A gépgyártás volumene 1928-hoz képest 20%-kal esett vissza. 1932-re a termelési javakat előállító iparágak teljesítménye közel 50%-kal esett vissza. A fogyasztási iparcikkek eladása már 1929-ben sem közelítette meg az 1928-ban előállított mennyiséget. 1931-re a termelés csökkenése közel 30%-ra volt tehető, majd 1932-ben a 42% volt. Ezt a tendenciát befolyásolták a monopolszervezetek is, ugyanis példának okáért a 60%-t meghaladó vasipari termelés dacára a vasipari árucikkek árait az erőteljesen monopolizált szektorban közel 20%-kal csökkentették.⁴⁵ Ezzel szemben a monopolizált

⁴⁵ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 310-311.

iparszektorokban hasonló mértékben tudták fenntartani az árakat, a gyengébben monopolizált számos kis, valamint közép üzemmel működő textiliparban teljesen ellentétes történéseket figyelhetünk meg, ugyanis a termelés 20%-os zuhanását a textilárak 40%-os árcsökkenése követte. „A monopóliumok mesterséges árfenntartó tevékenysége nyilvánvalóan tovább szűkítette a piacot, és a termelés további visszaesésének természetes reakcióját váltotta ki”⁴⁶ A termelés csökkenése azt váltotta ki, hogy kevesebb áruszállításra volt szükség, 1932-ben közel 40%-kal esett a termékek szállítása. A kereskedelmi forgalomban 40%-os csökkenés volt megfigyelhető 1932-ben, ez körülbelül 23 ezer vállalkozó teljes anyagi csődjét jelentette. A munkanélküliségi ráta folyamatosan növekedett, a válság előtti években 1,4 millió fő volt, 1930-ban már 3 millió fő, 1931-ben 4,5 millió fő, a mélypont 1932-ben volt 6,1 millió fővel.

15. táblázat: A munkanélküliségi ráta Németországban 1930-1933 között

A munkanélküliségi ráta Németországban 1930-1933 között	
A nagy gazdasági világválság előtti években	1,4 millió fő
1930	3 millió fő
1931	4,5 millió fő
1932	6,1 millió fő

Forrás: Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 312.

A válság leginkább a munkásosztályt érintette, 10-ből 5 embernek nem volt munkája, akik megtartották munkájukat, azok reálkeresete közel 33%-kal csökkent. Németország válsága egész Közép- valamint Kelet Európára erőteljes hatással volt. Németországban az import 1928-ban 14 milliárd márka volt, ezzel szemben 1932-ra 4,7 milliárddal csökkent.⁴⁷

16. táblázat: Csődöt jelentett vállalatok száma Németországban, valamint Lengyelországban

Csődöt jelentett vállalatok száma Németországban, valamint Lengyelországban		
Évek	Németország	Lengyelország
1929	9846	516
1930	15486	815
1931	19254	738
1932	13966	545
1933	3718	259

Forrás: Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p.

⁴⁶ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 312.

⁴⁷ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 312.

5. A pénzügyi és hitelválság a közép és kelet-európai országokban vizsgálva

5.1. Creditanstalt, Danat bank válsága

„A világgazdasági válság első éveiben a nemzetközi pénzügyi és hitelkapcsolatok ha meg is nehezedtek, de még működtek. Újabb rövid vagy középlejártú hitelinjekciókkal lehetett a fizető-és termelőképeséget megerősíteni”⁴⁸ Azok az országok, amelyekben válság volt nehezebben jutottak hozzá hitelekhez, ugyanis a hitelt nyújtó országok nem lehettek biztosak abban, hogy időben visszafizetik számukra a kért összegeket. 1930-ban a kettő legnagyobb hitelt nyújtó állam 1,4 milliárd hitelt folyósított, 1931-ben 300 milliót, majd 1932-ben csupán 30 milliót. 1931.május 11-én Bécs legnagyobb bankháza, a Creditanstalt fizetéseképtelen lett, ugyanis akkora mértékű veszteséget szenvedett el, mint egész alaptőkéje. Előzetes tőkeereje 145 millió schilling volt, külföldi pénzalapjainak értéke közel 1,8 milliárd. Az osztrák ipar 2/3-ának birtokosa, a Rothschild-birodalom alapja, valamint az üzleti megbízhatóság szimbóluma is volt. A Creditanstalt csődjét követően a károk megháromszorozódtak. Az Osztrák Nemzeti Bank váltóleszámítással próbált úrrá lenni a problémán, a váltóállomány 70 millióról közel 450 millió schillingre növekedett.⁴⁹ A bank deviza, valamint aranytartálékai 1932-re 114 millió schillingre csökkentek a korábbi 390 millióról. 1931-ben 1 milliárd schilling külföldi kölcsönt vontak vissza Ausztriából. A teljes osztrák hitel, valamint pénzügyrendszer csőd közeli helyzetbe került. A kialakult pánik a weimari köztársaságot is veszélyeztette, amelynek külföldi hitelállományának fele, közel 10 milliárd márka rövid lejártú hitelekből állt. Németországban az adósságállomány 1929-ben 25 milliárd márka volt, ebből 12 milliárd rövid lejártú hitel volt.⁵⁰ A Reichsbanknak nem egész két hónap alatt kellett kifizetnie 2 milliárd márka értékű devizát, valamint aranyat. A belföldi betét, valamint folyószámla tulajdonosok azonnal ki akarták venni pénzüket a bankokból, amelyek közel 2 milliárdot fizettek vissza. A Reichsbank elnöke, Hans Luther megpróbált megoldást találni a kialakult problémákra. Anglia, valamint Franciaország bankelnökeitől remélt segítséget, azonban nem járt sikerrel. Ezt követően az egyik legnagyobb német bank, a Danat Bank, amely a német ipar 22%-át ellenőrizte bejelentette fizetéseképtelenségét. „A hitelek tömeges visszavonása nyomán az ország arany-és devizakészlete úgyszólván teljesen kiapadt, és a betéttulajdonosok rohama következtében 48

⁴⁸ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 307.

⁴⁹ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 307-308.

⁵⁰ Domonkos Endre: Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2016. p. 266.

óra leforgása alatt az összes bank kénytelen volt bezárni kapuit.”⁵¹ Július 13.-án bankzárlatot rendeltek el Németországban. A felhalmozott hitelek, valamint a pénzügyi háttér tovább növelte a térségben bekövetkező súlyos válságot. A külföldi tőke nagyobb részét improduktív beruházásokra fordították, ami a kölcsönző állam életminőségét javította, azonban az exportipart nem tudta fejleszteni olyan mértékben, hogy a felvett hiteleket törleszteni tudják. Magyarországon az igényelt 2 milliárd pengő 20%-át használták fel hatékony termelő beruházásokra, 25%-át fogyasztásra, 15%-át egészségügyre, oktatásra, valamint infrastruktúra fejlesztésre. „A húszas évek kölcsönpolitikájának talán legjellegzetesebb vonásaként azonban mégis azt emelhetjük ki, hogy a magas kamatokkal terhelt hitelek felhasználása egyre öncélúbbá vált: mivel a felhasználás nem növelte kellően a visszafizetést megalapozó exportágazatok termelőképesége, az esedékessé váló és növekvő mértékű törlesztések csakis az újabb hitelek révén voltak lehetségesek.”⁵²

17. táblázat: Németországba irányuló kivitel, illetve behozatal az összbehozatal százalékában

Németországba irányuló kivitel, illetve behozatal az összbehozatal százalékában						
Ország	Németországba irányuló kivitel az összkivitel százalékában			Németországból jövő behozatal az összbehozatal százalékában		
Magyarország	11,7	11,2	24,1	20,0	19,6	26,2
Románia	27,6	16,6	19,2	24,1	18,6	28,9
Bulgária	29,9	36,0	43,1	22,2	38,2	54,8
Jugoszlávia	8,5	13,9	21,7	15,6	13,2	32,4

Forrás: Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 83.

5.2. Magyarország gazdasági helyzete

Magyarországot azért is érintette súlyosan a válság, mert egyszerre volt jelen a belső piac gyengesége, a nemzetközi konjunktúrától való szoros függés, a nagymértékű cserearány romlása. Az ország a térség legeladósodottabb államává vált az 1930-as évekre, külföldi tartozása 1931-re 4,3 milliárd pengő lett, ebből 1,8 milliárd rövid, illetve középlejratú folyószámla, váltóleszámlási, illetve áruhitel volt. 2.5 milliárd, azaz a hitelek 57%-a hosszú lejratú hitel volt. Az eladósodás miatt már nem csak a bécsi tőzsde változásait kellett nyomon követni, hanem a távolabbi pénzpiacokat is. A Magyar Nemzeti Bank vezetői már az 1920-as évek közepén is jelezték a rövid lejratú hitelállomány emelkedése miatt jelentkező likviditási

⁵¹ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 308.

⁵² Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 308.

zavarok lehetőségét. Judik József, valamint Imrédy Béla a fizetési mérleg egyensúlyának biztosítására azt javasolta, hogy a hiteleket fordítsák hatékony beruházásokra, annak érdekében, hogy azok kitermelhessék visszafizetésük feltételeit.⁵³ Magyarországon a felvett hiteleknek közel 40%-át, maguknak a hiteleknek a törlesztésére fordították. Magyarországon, Németországban, Ausztriában a kölcsönök jelentős része rövid lejáratú hitel volt, ezeket tömegesen vonták vissza, ez a folyamat odáig vezetett, hogy számos közép- valamint kelet-európai állam bankja, valamint nagyipari vállalata fizetéképtelenné vált. A nemzeti pénzügyintézetek ezek kifizetésére, valamint az államkölcsönök törlesztésére minden deviza, valamint aranytartalékaikat szinte teljesen elveszítették. A Magyar Nemzeti Bank 1931 május 1. – július 13. közötti időszakban 200 millió pengő értékű aranyat, valamint devizát költött kifizetésekre.⁵⁴

5.3. A térség országai

1931-ben Romániának 1,8 milliárd lei-t kellett visszafizetnie rövid lejáratú hitelre, ennek következményeként 1933-ra a deviza, valamint arany megtakarítás 1,5 millió dollárra csökkent, az 1929-es adat 40 millió dollár volt. Lengyelország közel 115 millió dollárt fizetett vissza. Jugoszláviában ez a szám 30 millió dollár volt. 1930-1934 között Jugoszláviában a betéttel rendelkezők közel 5 milliárd dinárt vettek ki a bankokból, ami azt okozta, hogy a jugoszláv bankok fele fizetéképtelenné vált. Az államcsőd, valamint a gazdaság megbénulása a legégetőbb probléma volt az érintett országokban.⁵⁵ Csehszlovákia helyzete másképp alakult, az ország elkerülte az eladósodást, ugyanis a külföldön levő értékpapír, valamint kötvényállomány jelentős részét visszavásárolta, emellett törlesztette korábban felvett hiteleit is.⁵⁶ „A szláv állam a kereskedelmi forgalomra és a térségre kiterjedő hitelezési tevékenységet folytatott. Csehszlovákia esetében a pénzügyi válság- a legtöbb kelet-közép-európai országtól eltérően nem vezetett a bank és pénzügyi rendszer fizetéképtelenségéhez és összeomlásához. Ugyanakkor a kihelyezések befagyasztása (ezek összege elérte a 60 millió dollárt) és a passzívvá váló külkereskedelmi mérleg súlyos veszteségeket jelentett az ország számára.”⁵⁷

⁵³ Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, Aula Kiadó, 2006. p. 51.

⁵⁴ Sundhaussen, Holm: Jugoslawien von 1914 bis zur Gegenwart. In: Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V.: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg, Band 6, Stuttgart, Klett-Cotta, 1987. p. 813

⁵⁵ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 308-309.

⁵⁶ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 307-308.

⁵⁷ Berend, T. I. – Ránki, Gy.: Polen, Ungarn Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914-1980. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg. In: Wolfram, F.

6. A válságkezelés és tapasztalatai a közép-és kelet-európai országokban

6.1. Protekcionista gazdaságpolitikák megerősödése

Az 1930-as években a gazdasági folyamatokba való nagymértékű beavatkozás általános jelenséggé vált, ezt a módszert a 19. században alkották meg. 1931. július 13.-án bankzárlatot rendeltek el Németországban, illetve Magyarországon is 1 nappal később. Németországban bevezették a kötött devizagazdálkodást, ez megszüntette a nemzeti devizák szabad átváltását, valamint az összes devizaüzlet a nemzeti bankok felügyelete alá került. „A többi esetben már 1931 nyarán (Lengyelországban csak 1936 tavaszán) életbe lépett állami devizagazdálkodási politika természetesen megakadályozta a további arany-és devizakiáramlást az eladósodott és fizetéképtelenné vált országokból. Ezt követően a harmincas évek folyamán általában csak rendkívül töredékes tényleges kamat-, illetve tőketörlesztésre került sor. Az esedékes kifizetések helyett az adós ország nemzeti bankjába, saját nemzeti valutában fizették be a törlesztési összegeket, s a hitelezők az érvényes devizakötöttségek következtében a felgyülemelő tőkét nem vihették ki az országból.”⁵⁸ Azok az államok, amelyek hitelt nyújtottak azzal szembesültek, hogy kihelyezéseiket befagyasztották. Előfordultak olyan esetek, amikor megállapodtak szüneteltetésekről is. Németország számára a Hoover-moratórium, majd a lausanne-i konferencia engedélyezte a jóvátételfizetés gyakorlati megszüntetését. Új hiteleket nem lehetett igényelni, az egyedüli kiutat a csődből az import nagymértékű korlátozása jelentette. Megerősödtek a protekcionista gazdaságpolitikák, 1930-1934 között a régió államai fokozták vámvédelmüket. Ausztria megduplázta a mezőgazdasági termékeinek vámját. Csehszlovákia háromszorosára emelte a búzára kivetett vámot. 1933-ra Magyarországra tilos volt külföldi készáru szállítani, csak kormányengedéllyel lehetett a szabályt felülmúlni. Bevezettek egy úgynevezett kontingentálási rendszert is a térség országaiban, kimondva, hogy adott termékekből mekkora mennyiségeket szabadott importálni. egyedül Csehország volt, ahol ezt az intézkedést nem vezették be. „Az adós országok természetesen nem követték a nagyhatalmak valutaleértékelési politikáját. A nemzeti valuta leértékelése kétségkívül hasznos exportösztönző hatást gyakorol (a külföldi vásárló ugyanis saját valutájának átváltásakor a leértékelés mértékének megfelelően olcsóbban vásárolhat a valutáját leértékelő országban).”⁵⁹ A térség vesztes államai a devizakulesokat tartották fent, ennek segítségével elkerülték, hogy tartozásállományuk emelkedjen. 1932-1933 fordulóján a régió legtöbb államában bevezették a

⁵⁸ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 323-324.

⁵⁹ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 324.

felárrendszert, amely a hivatalos valutaátváltástól eltérő átváltási árfolyam volt. A nemzeti bankok a kötött devizagazdálkodást kihasználva csak a kereskedelmi forgalomban érvényesülő valutaleértékelést hajtottak végre. A pénzügyi ügyleteknél a régi átváltási kulcsot alkalmazták, ezzel szemben a kereskedelmi ügyletek esetében a valutaátváltáshoz a kereskedelmi árfolyamokat használták. Ezek az árfolyamok Romániában, Jugoszláviában, Magyarországon 30-40%-kal maradtak el a hivatalosan érvényes árfolyamoktól. A valutaleértékelés segítette az exportot, azonban növelte a külföldi termékek árát import esetén, mivel az importőrnek, amikor a nemzeti banktól a külföldi vásárláshoz szükséges devizát megvásárolta, a felár mértékével nagyobb árat kellett fizetnie. A teljes elzárkózás ezen törvények miatt teljes lett.⁶⁰ Magyarország a háború után az önellátásra állt át, a behozatal 1937-re 27%-ra csökkent, ez az adat 1929-ben 40% volt. Ez a folyamat elősegítette a hazai ipar importpótló fejlesztését, valamint a fogyasztási iparok termelésének megduplázását. „A fogyasztási iparok termelésnövekedési lehetősége a belföldi fogyasztás csökkenésének időszakában (az importárak rovására) a válságból való kilábalás egyik legfőbb tényezőjévé vált. Ugyanakkor legalább ekkora horderejű a kereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítására gyakorolt hatása is.”⁶¹ Romániában az iparcikkek importja 86%, Bulgáriában 83%, Jugoszláviában pedig 74% volt. Romániában 1930-ban a textiláru-fogyasztás 25%-át elégítette ki az országon belüli előállítás, ez az arány 1938-ban már 40% volt. Bulgáriában az exportban az ipari fogyasztási termékek arány 46%-ról 20%-ra esett vissza. Magyarországon számos szövetkezet állami fennhatóság alá került, ilyen volt például a Hangya Szövetkezet, vagy a Futura Rt. A jugoszláv kormány 36%-os ártámogatással segítette az állampolgárokat. Románia egy vagon kivitelre szánt búza után 60 dollár ártámogatást biztosított. Az állami beavatkozás a mindennapi élet velejárója lett a térségben.⁶² Hazánkban az első iparosítást támogató törvény 1887-ben került elfogadásra, 15 évig tartó adó, valamint illetékmentességet biztosított az összes olyan gyár számára, amely korszerű eszközökkel volt ellátva. Ezeket a kedvezményeket 1888-ig 187 működő, valamint 236 új gyár használta fel, nagyobb részük szeszfőzéssel foglalkozott. Több olyan törvényt is elfogadtak, melyek a külföldi tőkebefektetéseket segítették elő. Romániában az első iparosítást elősegítő törvényt 1887-ben fogadták el, majd 1912-ben biztosították alkalmazását, a rendelet biztosította, hogy a minimum 25 alkalmazottat foglalkoztató gyárak állami támogatást, valamint adókedvezményt kaptak. Ezen felül 5 hektár földterületet adott a vállalkozóknak 90 évre, valamint a mezőgazdasági eszközök után is vámmentességgel élhettek. Bulgáriában 1893-

⁶⁰ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 323-325.

⁶¹ Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 326.

⁶² Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. p. 326-327.

ban, valamint 1906-1909 közötti időszakban több olyan rendeletet fogadtak el, amelyek adókedvezményekkel támogatták a hazai ipart. Szerbiában 1893-tól fogadtak el hasonló szabályozásokat. Az első világháború után a régió államainak olyan gazdasági nehézségekkel kellett szembenéznük, melyeket nem lehetett a klasszikus közgazdasági eszközökkel megoldani. Ilyen volt például a pénzromlás, a békediktátumok kötelezettségei, a területi veszteségek. A haditermelésről a béketermelésre való váltás is kihívást jelentett. A világgazdaság átalakuláshoz is nehezen tudtak alkalmazkodni.⁶³

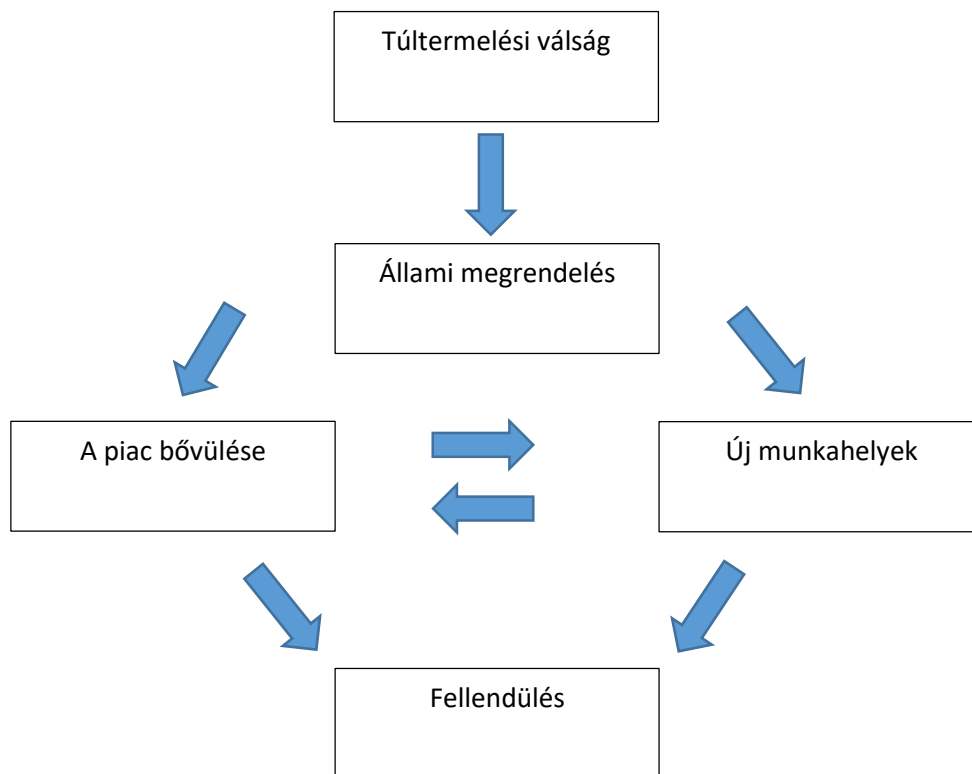
6.2 Keynes elmélet

John Maynard Keynes megalkotta az állami beavatkozás elméleti háttérét. Alappillére az volt, hogy az államnak közvetlen, valamint közvetett eszközöket kell használni a gazdaságpolitikában. A válság elkerülése érdekében az államnak szabályoznia kell a forgalomban lévő fizetőeszköz mennyiségét, csökkenteni kell a jegybanki kamatokat, valamint a társadalom legszegényebb rétegének fizetését növelni kell. A magas jövedelemmel rendelkezőket rendszeresen, de progresszív módon kell megadóztatni. Ezek az intézkedések a kereslet növelését, a beruházások jövedelemtermelő képességét segítik elő, valamint korlátozzák a megtakarításokat. Azokat az állami beruházásokat támogatta, amelyek a fizetőképes keresletet növeltek, azonban a fogyasztási javak kínálatát nem. Ilyenek voltak a közmunka-programok, valamint az infrastruktúra fejlesztése. 1929-től Közép-és Kelet Európa országai többször alkalmazták a keynesi modellt.⁶⁴

⁶³ Ránki, György – Tomaszewski, Jerzy: *The Role of the State in Industry, Banking and Trade*. In: Kaser, M.C. – Radice, E. A. (ed): *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*. Vol. II. Chapter 9. Oxford, Clarendon, 1986. p. 19.

⁶⁴ Romsics Ignác: *A 20. század rövid története*. Rubicon Könyvek, 2011 második javított kiadás. p. 120-121.

Keynes elmélet

Forrás: Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998. p. 48.

A gazdasági visszaesés először a mezőgazdaságot érintette, majd az ipart, végül pedig a pénzügyi és hitelrendszert. Az állam beavatkozása először a mezőgazdaságban jelentkezett, a legfontosabb kérdés a mezőgazdasági termékek világpiaci áresése következtében kialakult helyzet kezelése, valamint a parasztgazdaságok csődjének megakadályozása volt.⁶⁵ A legtöbb kelet-közép-európai országban a hazai mezőgazdasági termelés növelése helyett az exporttermékek versenyképességét kívánták növelni.⁶⁶ Olyan rendeleteket hoztak, melyek szabályozták a gabonafélék felvásárlási árát, valamint korlátozták a mennyiségét. „A mezőgazdasági szövetkezetek vállalták az agrártermékek előre megállapított árakon és mennyiségben történő felvásárlását. Ezeket az intézkedéseket a közvetett támogatás egyéb formái (megművelhető földterület után fizetendő prémium és vetőmag olcsóbbá tétele) egészítették ki. Az alpesi országban az exportszubszidió eszközét is alkalmazták.” Összességében az agrárszektorban bevezetett szabályozások célja az volt, hogy a hazai árakat

⁶⁵ Domonkos Endre: Közép-és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2016. p. 271-272.

⁶⁶ Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. p. 246.

magasan tartásuk a világgiaai árakhoz képest, valamint, hogy az agrártermékek részére ideális piacvédelmet biztosítsanak.⁶⁷

6.3. Adósvédelmi intézkedések

Magyarországon 1931-1935 közötti időszakban adósvédelmi intézkedéseket hoztak. Megalapították a Földteherrendező Országos Bizottságot, ennek feladata a hitelt nyújtók, valamint a hitelt igénylők közötti magánegyezség megkötésének biztosítása lett volna, azonban a hitelt nyújtók nem egyeztek bele, így nem tudott érvénybe lépni a törvény. Létrehozták az Országos Hitelügyi Tanácsot, ami szabályozta a 8-10%-os kamatokat. A mezőgazdaság megsegítésére felállítottak egy gazdavédelmi rendszert, amelynek segítségével több millió földterület került el az árverezést. 1941-ig az ország, valamint az állampolgárok közel 650-700 millió pengőt költöttek a mezőgazdaság megsegítésére. További 100 millió pengő hitelt vett fel az ország a Magyar Nemzeti Banktól. Ebből az összegből 70 millió pengőt fordítottak a gazdák megsegítésére. Lengyelország közel 22 millió dollár kölcsönt, valamint adótartozást engedett el. Csehszlovákiában kiemelt figyelmet fordítottak az import korlátozására, valamint a hazai termelők védelmére. 1931-ben létrehozták a minisztériumközi bizottságot, melynek célja a liszt, valamint a búzaimport korlátozása volt. Az 1933.június 10.-én létrejött szabályozás kimondta, hogy az agrártermékekre kiszabott vámokat emeljék meg háromszorosára, valamint korlátozták az importtermékek mennyiségét is. 1934-ben létrehozták a Csehszlovák Gabona Részvénytársaságot, ennek feladata az árszabályozás volt, tevékenységének fontosságát jól mutatja, hogy megalakulása után a zab ára 79%-kal, a rozs 72%-kal, az árpa 28%-kal, a búza 10%-kal növekedett 1936-ig.⁶⁸ 1933-ban megalapították a mezőgazdasági tanácsot, ennek célja a mezőgazdaság védelme, valamint fejlesztése volt. Jugoszláviában 1932.március 19.-én moratóriumot hoztak létre, annak érdekében, hogy megvédjék a parasztgazdaságokat. 1936.szeptember 6-án megalkották a hosszú lejáratú paraszti adósságok eltörlését biztosító nyilatkozatot.⁶⁹ Az intézkedéseknek köszönhetően 654 ezer kisparaszti gazdaság elkerülte a csődöt.⁷⁰

⁶⁷ Domonkos Endre: Közép-és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2016. p. 272.

⁶⁸ Berend, I. T.: Agriculture: In: Kasser, M.C. – Radice, E.A. (ed.): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. I. Chapter 3. Oxford, Clarendon, 1985. p. 176-177.

⁶⁹ Sundhaussen, Holm: Jugoslawien von 1914 bis zur Gegenwart. In: Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V.: Handbuch der Europäischen Wirthschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19 Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg, Band 6, Stuttgart, Klett-Cotta, 1987. p. 887.

⁷⁰ Ránki, György – Tomaszewski, Jerzy: The Role of the State in Industry, Banking and Trade. In: Kaser, M.C. – Radice, E. A. (ed): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Chapter 9. Oxford, Clarendon, 1986. p. 23.

Konklúzió

Az első világháborút követően az Amerikai Egyesült Államok a Dawes-terv részeként tőkével, illetve kölcsönökkel segítette Európa országait. Amerikában nagy volt a befektetési kedv, folyamatosan emelkedtek a részvények árai. Nagy exportpiac alakult ki Európa, illetve az USA között. A gondot az okozta, hogy a fogyasztás nem növekedett a beruházásokkal egyenlő mértékben. A háború után a gyarmatországok saját iparukat kezdték fejleszteni, ami azt eredményezte, hogy kevesebb terméket importáltak a tengerentúlról. Ez a folyamat kiváltotta azt, hogy a részvények árai csökkenni kezdtek, majd szinte teljesen elértéktelenedtek, több ezer bank vált fizetéképtelenné, majd nagy részük meg is szűnt. A gazdasági válság azért volt súlyos különös tekintettel Kelet-Közép-Európában, mert a mezőgazdasági termékeknek a termelésére szakosodtak. A mezőgazdasági termékek világpiaci árai estek. A térség államaiban értékesítési válság jelentkezett, a fejlett piacgazdaságú országok protekcionista gazdasági intézkedéseket vezettek be. A kelet-közép-európai országok viszont nem tudták már értékesíteni a protekcionista intézkedések miatt a mezőgazdasági termékeiket. A paraszti réteg eladósodott, ez valamennyi országban megmutatkozott. Kényszer árverésekre került sor. A legfontosabb volt először a mezőgazdaság terén a parasztgazdáknak a megmentését szolgáló intézkedések, a hitelmoratórium elrendelése. Voltak olyan ágazatok, ahol létrehoztak a termelők nemzetközi megállapodásokat, azonban az egyezményhez nem csatlakozó államok növelték a termelést, ennek következtében az árak zuhanni kezdtek. Olyan is előfordult, hogy a termés egy részét megsemmisítették, hogy a kínálat csökkenésével emelkedjen az értéke. A közép-és kelet-európai agrárországokban az ipari válság másodlagos szerepet játszott. Az agrár-ipari országokban az ipar az országon belüli piac ellátására nem volt képes, azonban a protekcionizmus térnyerése miatt nagyobb szerepe lett. Azonban így sem tudták kihasználni az ipar nyújtotta lehetőségeket, mivel a lakosság vásárlóereje csökkent, illetve csödbement a hitelrendszer. Az ipari válság csak kétségtelenül érvényesítette a hatását Közép- és Kelet-Európában. Hatásai eltérő mértékben érvényesültek. Azon országok, amelyek iparilag fejlett kapacitásokkal rendelkeztek, mint például Ausztria, Csehszlovákia, azokat érzékenyen érintette a válság. A legerősebb ipari hatalom Európában Németország volt, azonban ezt az országot is érintették a gazdasági problémák. Ezeknek a kiváltó okai, hogy az ország nagymértékű adóssággal küzdött, a termelési javakat előállító iparágak teljesítménye, illetve a fogyasztási cikkek eladása csökkent. 1930-tól nőtt a munkanélküliség az országban. Németország válsága nagy hatással volt egész Közép-Kelet Európa térségére. Azokat az országokat, ahol az ipari kapacitások nem voltak annyira fejlettek, mint például a Balkán Államokban, azokat kevésbé

érintette az ipari válság. Az osztrák Creditanstalt összeomlása nemzetközi pénzügyi válságot is eredményezett. Ez akkor kezdődött meg, amikor a konsternáló 20%-kal, 1931 szeptemberében Ramsay Macdonald vezette koalíciós kormány leértékelte. Ennek következtében a stabil nemzetközi pénzügyi fizetési rendszer összeomlott. Ez Kelet-Közép-Európát is hatványozottan érintette. Az Osztrák Nemzeti Bank váltóleszárolással igyekezett megoldani a helyzetet, deviza, illetve arany tartalékai csökkentek, a teljes osztrák hitel, valamint pénzrendszer csőd közeli állapotba került. A legtöbb ország a gazdaságát népszövetségi kölcsönből stabilizálta. Az amerikai bankok visszavonták a kihelyezett hitelkérelmeiket, hiteleket, ennek következményeként rendkívül kedvezőtlen helyzet alakult ki. Az 1930-as években a gazdasági folyamatokba nagymértékben beavatkoztak a közép- és kelet-európai országok kormányai. Németországban, illetve hazánkban is bevezették a kötött devizagazdálkodást, ennek következtében az összes devizaüzlet nemzeti bankokhoz került, illetve megszűnt a nemzeti devizák szabad átváltása. Megszüntették az arany, illetve a devizakiáramlásokat az adós, illetve fizetéképtelen államokban. Nem lehetett új hiteleket felvenni, csak az import jelentős korlátozásával tudtak kilábalni a csőd közeli állapotból, aminek következtében megerősödött a protekcionista gazdaságpolitika. Számos adósvédelmi intézkedést fogadtak el a térség országaiban. Létrehozták a moratóriumot, amelynek következtében több százezer parasztgazdaság menekült meg a teljes csődtől.

Irodalomjegyzék

Könyvek:

Aldcroft, Derek H.: Economic Change in Eastern Europe since 1918. Chapter 2. Inflation, reconstruction and stabilization, pp. 22-43; Chapter 3. Indebtedness and instability in the later 1920s, pp. 42-58; Chapter 4. Policies to combat depression, pp. 58-86. Edward Elgar Publishing Limited, Aldershot, 1995.

Berend, I. T.: Agriculture: In: Kasser, M.C. – Radice, E.A. (ed.): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. I. Chapter 3. Oxford, Clarendon, 1985, pp. 148-210

Berend, T. I. – Ránki, Gy.: Polen, Ungarn Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914-1980. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19 Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg. In: Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V.: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 6, Stuttgart, Klett-Cotta, 1987, pp. 775-820.

Berend T. Iván - Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

Berend T. Iván: Válságos Évtizedek Budapest, Magvető Kiadó, 1987.

Ciepelewsky, Jerzy – Kostrowicka, Irina – Landau, Zibigniew – Tomaszewski, Jerzy: A világgazdaság története a kapitalizmus kialakulásától 1980-ig. Második bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985.

Domonkos Endre: Közép-és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között, Budapest, Magvető Kiadó, 1987.

Draskóczy István – Búza János – Kaposi Zoltán – Kövér György – Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Harmadik részben átdolgozott kiadás. Budapest, Aula Kiadó, 1998.

Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006.

Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet Budapest, Aula Kiadó, 2006.

Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918-1945 Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 1998.

Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000 Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2002.

Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Ránki, György – Tomaszewski, Jerzy: The Role of the State in Industry, Banking and Trade. In: Kaser, M.C. – Radice, E. A. (ed): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Chapter 9. Oxford, Clarendon, 1986. pp. 3-48.

Romsics Ignác: A 20.század rövid története. Rubicon Könyvek, 2011 második javított kiadás.

Sundhaussen, Holm: Jugoslawien von 1914 bis zur Gegenwart. In: Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V.: Handbuch der Europäischen Wirthschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19 Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg, Band 6, Stuttgart, Klet-Cotta, 1987. pp. 853-915.

Internetes források:

Csonka Frigyes, 2014: A gazdasági világválság. SlidePlayer.

<https://slideplayer.hu/slide/2203782/>

Letöltés dátuma: 2022. október 06.

Nemzeti Köznevelési Portál: A világgazdasági válság kiindulópontja.

https://www.nkp.hu/tankonyv/tortenelem_11/lecke_04_032

Letöltés dátuma: 2022. április 30.

Sata blogja: Világgazdasági válság, 2012. szeptember 16. vasárnap. Blogspot.

<http://tortenelemppt.blogspot.com/2012/09/vilaggazdasagi-valsag.html>

Letöltés dátuma: 2022. október 04.

Tudásbázis: A gazdasági válság hatása Magyarországon. Sulinet.

<https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/tortenelmi-forrasok-elemzese/tortenelmi-forrasok-az-első-vilaghaboru-utanrol/a-gazdasagi-valsag-hatasa-magyarorszagon>

Letöltés dátuma: 2022. október 19.

Tudásbázis: A gazdasági világválság. Sulinet.

<https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/az-i-vilaghaborutol-a-ketpolusu-vilag-felbomlasaig/a-gazdasagi-vilagvalsag/a-gazdasagi-vilagvalsag-megoldasi-alternativai> alapján.

Letöltés dátuma: 2022. szeptember 22.